

Л. М. О С Е Н Ъ
З А С Е Р В

ІЕОНІД МОСЕНДЗ

В А С І В

ПРАГА 1941

ЛЕОНІД МОСЕНДЗ

З А С І В

ПОВІСТЬ

Друге видання

ПРАГА 1941

ВИДАВНИЦТВО »КОЛОС«

Друковано 5.000 примірників

Обгортка праці А. Лисянської

DRUCKEREI
DES PROTEKTORATES BÖHMEN UND MÄHREN IN PRAG
TISKÁRNA PROTEKTORÁTU ČECHY A MORAVA V PRAZE

В. і А. Лисянським
присвячую

.

»Слухайте: ось вийшов сіяч сіятя«.
(Марка IV, 3)

I.

Давно вже чув Ніно, що до них має приїхати на кілька днів бабуня. І це було приємно чути. Бо весною, коли мати їздили на Волинь, вони привезли від баби великого, величезного птаха: тетерева. Як той павич, що так смішно заточується в сусідовому дворі, коли розпускає віялом свій хвіст.

Але павич живий, а тетерев — ні. Він... той... як... ну... ніби живий: у середині в нього, казали батько, клоччя та вата, а очі скляні.

І коника привезли були йому мати, з картону, а в середині, коли нарешті він розпоров йому живіт столовим ножом, було порожньо, і звідтіля випала щипавка. Хвіст був випав ще перед операцією: »вирвався сам« сказав хлопець, коли мати запиталися, куди подівся хвіст. Правда, він старанно намагався приліпити відірване волосіння знов, але нічого з того не вийшло. Тільки обмастив клеєм руки та поляпав підлогу. Дістав за це по пальцях.

Взагалі, як би не колесики під дощинкою, на якій був приміщений кінь, то він би нікуди не годився. І тії сири, що кілька їх, великих як колеса від воза, привезли мати, теж були не смашні. А ось мед, мед! Той був чудовий. Особливо у вощинах. Але давали його завжди дуже мало. Навіть пальця вмочити не

дозволяли. Та й комору замикають уже мати з тієї пори, як заскочили Ніна над липовою діжкою, за облизуванням пальців. Але й без дарунків приємно, що бабуня приїдуть. Дуже приємно. Бо головне, що в хаті буде нове обличчя, буде метушня. Ніно надзвичайно захоплюється кожною метушнею: буде якось по-новому весело й менше на нього звертатимуть уваги . . .

І з надією на всі прекрасні можливості, що здійсняться з приїздом гостей, побіг Ніно на левади розповісти хлопцям про стару бабуню.

Мала громадка дітей слухала Ніна, роззявивши рота. З самовдоволенням, що почуває свою перевагу над слухачами, оповідає малий про приїзд гостей, про випханого птаха, про коників, і сам заслуховується в своє оповідання.

Гаряче червнєве сонце розмальовує яскравими барвами оповідання дитини. Чебрець на припеченому сонцем схилі левади викликає густим своїм пахом потребу говорити про щось запашне, смашне. Гарячий дух від моховитого каменя, що на нім сидять діти, оплітає, мов тепленьке павутиння, голі, засмаглі від води й сонця, руки та ноги й підшептує гіперболічні поривання. А засмалені, як циганята, слухачі обертаються за Ніновими рухами, мов соняшники за сонцем, дивляться йому просто в вічі.

Нараз Левко, найчорніший, з непокірним чубком чорнявого волосся хлопчина, перебиває Ніна.

— Його бабуня не приїде!

— Як то не приїде? Присяйбо приїде! Мати казали. Вже й постіль принесли з горища. І все привезе. Левко нічого не знає . . . теж! . . .

Але Левка не так легко збити:

Ніно каже, що баба приїде потягом. Може. А ось з залізничного двірця вона й не дістанеться! Бо вона старенька, і своїх речей сама не донесе. А візник її не схоче везти. Бо Нінова баба полячка! Ось!... І Левко переможцем глянув довкола.

Несподіваний аргумент уразив Ніна. Але дурниці! Та ж візник возить кожного, хто має двадцять копійок. І бабу він повезе.

— Брешеш, Левку, повезе, бо бабуня йому заплатять. І вона не полячка. Чуєш, не полячка!

Ні, Левко каже правду. Ось хрест святий! Він же, Левко, чув, як батьки говорили, що Людкевичі з поляків. Тому й Нінова баба »полячка«. Певно Ніно так завзято боронить бабу, що сам »полячок«.

Ну, цього вже для Ніна забагато. Левкова переконаність, а саме головне те, що ніби й хлопці стали на його бік, все це здається позбавило Нінові оповідання барвистості, правдоподібності, життя. Мов поклато темні плями на барвні, яскраві образи.

За це одна відплата: схопити Левка за чуба й вовтузитися з ним, доки він не скаже, що брехав, що всі його слова — вигадки, що бабуня приїдуть, що візник її привезе...

Ще мить і котилися б Ніно та Левко по м'якому, теплому, запашному моху, вовтузячись як малі цуценята, але з долини почали гукати:

— Ніно, Ніно!

Мой, мой! Мати кличуть! Обідати!

І Ніно чвалом покотився з схилу, поспішаючи додому.

А за ним лунає голос переможця:

— Ага! Полячка! Моє зверху!

II.

І поспішаючи додому, приобіцює Ніно спам'ятати таки колись Левкові сьогоднішню поразку та закарбувати на носі, чие »зверху«. Але що таке »полячка«? Треба запитати батька. Він чисто все знає.

Батько вже сидять за столом і, посапуючи, дивляться на порожні тарілки. Вони не люблять чекати на страву й тому бувають сердиті. Мати метушаться в кухні.

Ніно тихенько засувається за стіл і вмощується на стілець, намагаючись усіма рухами, щоб не звернути на себе батькової уваги, бо як тато зауважать, що він спітнів і не вмився — будуть гримати. Але невдалося. Стілець гуркотить, і батько наводить на Ніна свої сердиті очі: — Хто за стіл сідає таким мурзою? Ще не звик до порядку?

Коли б це сказали мати, то Ніно зараз же почав би з нею сперечатися (»разговаривать«, як казала вона). А Ніно взагалі в таких випадках великий балакун:

— І навіщо оце мити руки? Кому це потрібно! Все одно по обіді знов забрудняться. Ввечері треба вмиватися знов, ранком також, а руки, скільки їх не мий, усе ж »мурзаються«. Добре було б вмиватися, наприклад, лише у неділю. Правда, мамо?

І покотилися б дитячі міркування. Навіщо оце люди стільки часу витрачають на такі речі як умивання, прибирання постелей щодня, готування страви... Зробити б усе на цілий тиждень, на рік, на багато, багато років... Чому?

Але з батьком на подібні теми мудрувати небезпечно. Він не розуміє: чому та навіщо? Просто треба йти й виконувати неприємну процедуру вмивання. І Ніно викочується до кухні.

За столом тихо. Батько, очевидячки, роздратований, і мати поглядає на нього крадькома. Тишу перериває лише рідкий дзвін ложок та плач малої Нінової сестри Тати, що їй ніяк не може в спальні заспокоїти нянька. Але нарешті мати таки підвела очі від тарілки й рішучо поклала ложку:

— Підеш на станцію назустріч мамі? Чи не мати-меш часу?

— Сам піду, — коротко кидає батько.

Ага, говорять про бабуню. Значить, дійсно приїде. От і брехав Левко.

— Правда ж, мамо, бабуня не полячка?

— Що? — аж стріпнулася мати й поклала знов ложку. Хто це тобі казав? Де ти чув?

Батько перервав їсти й пильно подивився на Ніна. Під двома парами нерухомих очей хлопець аж закрутився на стільці.

— Хто казав? Левко казав... йому мати його казала, що ми поляки, і бабуня полячка.

Мати знов сплеснула руками.

— Ах ти вуличнику! Й чого ти від тих бовдурів понабираєш? Що з тебе вийде, як виростеш? Скільки я тобі кажу, щоб з тими мужичатами не заводився. Га? Не можеш сам гратися?

Ніно тремтить. Щось дійсно поганого було в його запитанні, коли мати так обурилася. Ну, та з матір'ю можна ще мудрувати. Гірше, що батько теж насупився... Ой, будуть плячки! Так називає батько дуже болючу процедуру, коли лівою рукою хапає Ніна під пахву, а правою прикладає кілька таких ляпаців, що потім пашисть цілий день. І хлопець уже безнадійно глядить на могутню батьківську правицю й нахмурене обличчя. Але воно нараз вияснюється:

— Як ти мені будеш ерунду питатися, то знаєш: плячки! А щоб надалі не питався за дурницями й

слухався завжди мами, то сьогодні нікуди не підеш і будеш по обіді гратися сам у кімнаті. Чуеш?

— Чую.

— Гляди мені! — і батько навіть посміхнувся. А під кінець обіду він і зовсім розвеселився й навіть казав матері по-мужицьки »дякую, стара«, а не російське »благодарю« та поцілував матері руку аж двічі. »Дякую, стара« казав він завжди, коли мав гарний настрій, і Ніно знав, що тоді можна в нього просити всього, навіть дарування карі.

Але на цей раз хлопець помилився. Зараз же з-за стола батько, як звичайно, пішов до спальні спочити, а Нінові нагадав таки про кару: сидіти в хаті й бавитися самому. Нема ради!

III.

Прибрали з стола й підмели підлогу. У цілому домі запанувала тиша. Батько сплять, мати пішли до міста, деś поділася служниця, а нянька Гафія з малою Татою дрімають на дворі в тіні великої шовковиці. Добре зараз утікати з цього заспаного краю й майнути на левади або на берег Дерла до веселих хлопців. Але встануть батько... треба сидіти в хаті.

Між шафою з книжками й канапою Нінів куток. Там скидані на купу його забавки: кілька коників з обірваними хвостами, поіржавлена дитяча шабля, коркова рушниця, самодільний лук, кубики, лопатка... А зверху, все прикриваючи, лежить старе, від довгого вжитку обшарпане, Дантове »Пекло« з ілюстраціями Доре.

Ніно, загіпнотизований тишою старого дому, потиху приносить з сіней стару молдаванську веретку, яку завжди стелять під шовковицею, коли

хотять там посидіти, розстилає її під круглим столом у їдальні й тягне за собою книжку.

На свої роки Ніно ще занадто малий, але кругленький, опецькуватий. Мати його іноді зве »жавунчиком«, і за це хлопчина жорстоко ображається. Під високий стіл він ще майже »ходить пішки«.

А під столом чудово! Сам стіл видається небом на ніжках, а кімната мов би церква... Особливо як лягти й дивитися горілиць. Справді, бо ніжки стола впіраються в спід, як телеграфні стовпи в небо на виднокрузі. Ніжки ж стільців і канапи (ах як же їх звідси видається багато!) творять мов би ліс чи кукурудзяне поле. Ніно посміхається до цих лякованих кукурудзяних стебел і розгортає книжку.

Це улюблена його забавка — розглядати в часи однини ілюстрації до »Пекла« та творити до кожного з них своє окреме оповідання. Ніно крім О та А ще не розбірає літер, але може розглядати малюнки безмежне число разів і кожен раз усе з однаковим зацікавленням. Від частого приглядання кожний малюнок придбав від Ніна свою особливу мову й викликає власні, наперед знані й певно зафіксовані в дитячій уяві, образи.

Ось ідуть двоє: один у вінку, терновому як у Христа, на образі у спальні. Тато якось сказали Нінові, що це сам Данте. Той, хто написав цю книгу. А другий, з ясным кружечком над головою, прикриває Данта хусткою. Чудернацьке його ім'я й не тримається в пам'яті. З-заду великий і мабуть злий, чи може і скажений, пес стежить мандрівників. Куди вони йдуть? Мабуть на якісь далекі левади, бо ось густий ліс дивовижних дерев, сухих, розрепаних, покручених, перевитих повійкою, мов окопи їхнього городу. Подорожні певно бояться того пса, бо Данте боязко оглядається через плече. Ось двоє

тих самих ідуть по схилі гори, між великими плитами, зпід яких стерчать ноги й іде курява. Нінові шкода тих, що напевно дусяться під плитами. Він згадує цвинтар у місті біля грецької церкви, де в густій траві лежать такі самі намогильні камені. Чи й зпід них коли стерчали ноги?

А далі — дивний ліс покручених, похилених дерев, що нагадують людські постаті. На деяких виразно знати обличчя; галуззя їхні, мов покривлені довгі пальці старців, віття й стовбури поскручувало, як руки від страшного болю... Здається, це хащі Кабаникової левади.

А ось, на заді дивної форми човна стоїть голий, сивий дід. Він сторчма занурює весло в воду й кудись везе свій вантаж.

Чого ж це плачуть ті, що в човні, і чому всі вони голі: жінки й чоловіки, старі й молоді? Зимно мабуть, непривітно й боязко, щоб не перекинувся човен. На Дністрі немає ані таких крутих хвиль з закрученими вершечками, ані таких човнів...

Перегортає хлопець картку за карткою й увесь занурився в похмурі візії Доре. Кожний малюнок викликає нові образи й порівняння, думка працює, але все вертається до одного запитання: чого тих двоє мандрівників блукають серед таких страхіть? Хоч і бояться, здається, їх, але не втікають!

Вони всюди. На одному малюнку — притиснені один до одного, на другому — тримаючись за руки, на третьому — трохи лише на віддалі. Але всюди вони мусять бути серед цього танку скривлених постатей, заплаканих облич, крилатих чортів. Тільки в Данта обличчя скорботне: мабуть йому боляче від колючок терну. Нінові давно вже було його шкода, і тому він ще торік видряпав крилатому сатані очі. Але все одно — крилата почвара страхає його...

І дитині враз робиться страшно! Тиша дому й півсутінок під столом лякають. Нема нікого, всі його покинули. Почуття самотності охоплює хлопця, страх стискає горло. Він притьмом вискакує зпід стола та вибігає до сіней, високих і довгих як заїзд, поспішає в самий кінець і вкочується в розчинені двері.

IV.

На цій половині дому живе стара Татарчучка, що частину її будинку наймають Нінові батьки. Вона висока й рівна жінка, не зважаючи на свої сімдесят років. Шкура на обличчі й на руках уже вкрита в неї сіткою дрібненьких зморшок і волосся цілком сиве, але ступає вона ще твердо й говорить, хоч уже і пришептуючим, але ясным голосом. Завжди в чорному, носить вона на голові »по-міщанськи« завязану хустку й міцно тримається цього, їй одній свідомого, привілею.

Багато дітей виховала стара, але всі вони по світах, »на добрій службі«, як вона каже, та рідко її відвідують, а вона живе з невдалим мізинчиком Тереньом, якому вже років з тридцять. Живе потрохи, господарюючи на городі, леваді, винаймаючи Ніновим батькам більшу частину великого, довгого, присадкуватого будинку.

Але сумно їй за дітьми, що колись від них аж роїлося в хаті, і тому привязалася стара до малого Ніна, який і народився тут у її будинку. Тому вона часто забірає хлопця до себе, дарує дешеві ласощі й дозволяє гратися шевським начинням сина.

У неї хлопець відчуває себе може ще більше родинно, ніж удома. Особливо коли вдома на нього нагрімають, він утікає до старої. Тоді сміло жалієть-

ся він на заподіяну йому кривду: щось там удома »само впало, само розбилося, само розірвалося« . . . він же нічого не зачіпав, але дістав за те по руках. Стара втихомирює дитину, промовляючи: »Йди, йди, синку, поцілуй маму в ручку й скажи, щоб здорові ручки мамині були«. Ще з мокрим обличчям іде, бувало, дитина до мами, цілує руку й тремтучим голосом крізь сльози шепоче: »Щоб здорові були . . . ручки«. Мати сміється й прощає збитошникові.

Ніно й звик до старої й любить її. Скільки прекрасних оповідань він чув від неї. Про ті часи, коли вона була молодою. Коли ще по той бік Дністра зразу починалася Туреччина . . . Як тоді красно було жити в місті, та які коралі привозив їй чоловік з Царгороду.

Багато з цих оповідань незрозумілі для хлопця, але багато в них притягаючого й захоплюючого, як у казках. І він уважно слухає плинні, одностайні тоном, оповідання старої, перепитує на цікавих місцях і старанно забиває в глиняну підлогу шевські цвяшки відсутнього Тереня.

V.

Хлопчик вбігає до хати й зараз же кудись відлетів увесь його страх. І баба й Терень удома. Підвечіркують. На маленькому, низенькому молдаванському столику посеред хати стоїть миска з мясом, поруч парує мамалиґа.

— Мамо! Жаркой! Сосу! — кричить Терень, угледівши Ніна.

Терень ніколи не говорить, а завжди гукає, мов кидаючи словами. Стара каже іноді, що він має »ліс у голові«. Ніно не розуміє, як це воно так, щоб ліс

та міг уміститися в голові, але йому подобається такий спосіб розмови. Він має надію, що як виросте, то теж матиме в голові »ліс«, бо гукати значно приємніше, ніж розмовляти звичайно. Хоч мати й батько звичайно цілком іншої думки...

— Ніну, хочеш їсти? — знов гукає Терень до хлопчика. — Що ти сьогодні обідав?

— Нічого, — несподівано виривається у хлопця.

— Ха, ха, ха, — регоче Терень. — Бідна дитина, голодом її морять... Йди до мене, сідай ось тут! І він уже притягує для Ніна круглий шевський стільчик.

Хлопця не треба довго припрошувати. Такої мамалиги вдома не варять, такого сосу не роблять, а сидіти на цьому шевському стільці значно приємніше, ніж на вигідному кріселку.

Ах, як добре сидіти між бабою й Тереньом і мачати з ними по черзі мамалигу в рудий пахучий сос. Нема часу й говорити, бо вся увага спрямована на кавалок мамалиги, що ніяк не хоче наліпитися на кусник мяса.

У хаті холодок. Від свіжо-вимащеного току пахне шкурою, клейстром, кизяком, на вікнах дзичать ліві мухи, а в розчинену квартиру заглядає струнка рожа. Забуті всі страхи, і тепер Ніно їсть і сміється, що Терень такий великий, а таким тоненьким голоском може передражнити няньку Гафію. Вже менше подобається Нінові, як Терень передражняє й його; особливо крик, коли батько прикладає »пляцки«. Мабуть і сьогодні без »пляцків« не обійшлося. Га?

— Ні, сьогодні не було, — пробує ображено відповісти Ніно і зараз же звертається, штовхнений спогадом, до баби:

— Бабо, а ми не поляки?

Татарчучка зовсім не здивована запитанням дитини й навіть не довідується навіщо йому потрібне пояснення.

— Ні, Ніно, не поляки! Ви ж до церкви ходите, а не до голеного ксьондза, що в костелі править.

Дитина так пильно слухає, що аж смашна мамалига падає їй з рук. Так ось воно хто поляки! Це, виходить, тії люди, що ходять до костела. А батько казав йому якимось, що до костела ходять католики. Ось хто це поляки! Ну, та тепер Нінові немає чого боятися хлопців. Брешуть! Мама ж і він ходять до церкви, до бородатого попа, що дає таке солодке причастя. Та й бабуня напевно не полячка.

— А хто ми, бабо? — все ж допитується він у старої.

— А ми, синку, руські. Віруємо, як Бог і всі святі приказали. Руські ми. Багато народів живе під нашим царем: ми, кацапи, молдувани, жиди, лапацони, греки, турки.

О, усіх їх Ніно прекрасно знає. Бо рудий, з цапиною борідкою, кацап орендує Татарчуччин садок, лапацони колись копали в Кабаника льох, молдуванки на базарі продають бриндзю, в булошні на Київській вулиці турок торгує франзолями. У нього великий ніс і червона феска. А жидівським хлопчатам, що бігають по вулиці »з кометами«, завжди робить Ніно (здаля) із своєї поли »гаманове вухо« й кидається з ними камінцями. І на подвіря до них часто заходять чорні, високі старці, що зовуть себе греками, а діти кричать їм слідом: »греки-муки, змерзли в руки«. Усіх їх знає Ніно, але не знав лише того, що він руський.

А баба далі оповідає дитині, як в давнину билися вороги з руськими. Місто тоді горіло кілька разів, на Гроницькій горі, аж до самого Ямполья, стояли

шибениці, а бувало, що й саме Дерло червоніло від крові. Бувало.

Ніно слухає й не ворухнеться. Як губка воду, так вбірає в себе дитина нові, неznані досі, речі, але такі близькі в межах рідного оточення. Бо ж він знає Гроницьку гору, Дерло, чув про Ямпіль. Він розпитує, які були шибениці й чому вороги билися з руськими... В дитячій уяві виринає ряд стовпів з перекладинами, і булькотливе Дерло ще вчора, здається, мало червонявий відтінок. Уяви ростуть і вяжуться з малюнками до «Пекла» в цілий, закінчений образ чогось жорстокого й невідкличного.

— Але тепер, — продовжує стара, бачачи причаєння дитини, — вони вже не ворогують з руськими. Всі царя бояться... Авжеж... Авжеж... Та все це було дуже, дуже давно, коли ще й її бабуня були молоді...

Нінові враз робиться легше, що тепер ніхто нікого не вішає й не рубає. І він уже напевно знає, що його батьки «руські». А Левкові за наклеп на нього таки чуба.

За історичною лекцією йдуть казки. Ніно давно вже забув за кару, слухає баби й струже дерев'яного ножа. Сонце заглядає вже у друге вікно, баба тільки що скінчила оповідання про смоляного бичка, і Ніно, забувши про час і добу, все перепитує про подробиці. Але рипають двері: по Ніно прийшла кульгава Докія.

— Мати питають за Ніном, бо прийшли гості.

І до пізнього вечора бігає хлопець по городі з дітьми знайомої родини, грається з ними в злодіїв, ділиться вражіннями дня й переказує, перелицьовані на власний штиб, відомості про народи поляків, руських, і криваве минуле.

Стомлений, переможений вражіннями довгої літньої днини, напівсплючи вже, проказує Ніно »Отче наш« та »за здоровя батьків«. Вже він майже й спить, коли мати його вкриває в постільці, але все ж не забуває запитатися:

— Правда, мамо, ми руські?

— Правда, правда, але не руські, а »руськіє«. Ти ж »по-руські« мусиш говорити, а не »по-мужицьки«.

Та Ніно не чує вже кінця маминої промови й котиться по теплому, утульному схилі дрімоти в долину сну.

VI.

Безтурботно плинуть дитячі роки. Батько має добру посаду: повірений у ділах багатого подільського дідича. А крім того дещо дістає зо своєї земельки та майна десь на Київщині.

Родина Людкевичів є з тих численних на Правобережжі полупанків, потомків колишньої дрібної руської шляхти, що давно колись набула і втратила була всю свою польськість. Людкевичі віддавна вже знов православні, вважають себе »руськими панами«, та заносяться »добрим родом«, що з діда-прадіда не був, мовляв, »мужицьким«.

Але ця гоноровість — єдині рештки колишніх шляхетських амбіцій. Крім однієї ще зверхньої прикмети, яка власне підтримується ще матірю; бо хоч і православні Нінові батьки, хоч і не люблять натяків на своє, ніби польське походження, але, проте, мати молиться в церкві по старовинному, родовому католицькому молитовнику, та листується з ріднею на Волині, звідки сама походить, по-польськи.

Вдома, правда, — говорять по-російськи, змушують говорити й Ніна, виправляючи його »мужицькі« вирази, бо він, мовляв, не мужиченя, а панич. Але самі не мають ані чистої російської вимови, ані правильної російської синтакси, користаючи багато з українського. Та й до чистих росіян мають якусь органічну нехіть, залюбки називаючи їх кацапами. По-українськи говорять добре; але вживають цієї мови на базарі, в розмові зо служницею, нянькою, взагалі в стосунках з »простими людьми«.

І не дивно, що дитина вже також знає, що оточення ділиться на мужиків та панів, а до цих останніх належать його батьки й він. Але »панське« виховання лише зверху зачіпляє дитину, і наука батьків тримається в Ніновій голові, поки він лише в покоях. А в хаті він буває мало, особливо ж у літі, бо догляд за ним малий. Мати часто хоруге, мала Тата багато відбирає від неї часу, батька цілими днями нема вдома; і дитина більшу частину дня може бути на дворі.

Там Ніно бавиться з хлопцями на широкому, зарослому травною подвір'ї, або бігає з приятелями по довколишніх левадах, виноградниках, плазує по шовковицях, черешнях, вишнях та хлюпається в мілкому Дерлі.

Нінові приятелі — це діти сусідніх міщан — тих характерних потомків колишнього козацького міщанства, що століттями змагалося з шляхтою за права й вольності українських міст. Ще й досі деякі родини бережуть, як реліквії, якісь старі грамоти, а в свята жінки вдягають до церкви коралі в кілька шнурів з старими дукачами, що переходять у спадщину від матері до доньки.

Про себе вони завжди кажуть: »ми кращі міщане!« Й хоч мовою та звичаями мало чим різняться

від довколишніх селян, але заносяться тим, що ніколи не були »під панами«, з шаблею в руці давали іноді »й шляхті засі« та й від турка відбивалися.

З міщанськими дітьми Ніно до схочу говорить по-мужицьки, забуваючи цілком, що він панич, набираючись по горбах та балках ласкавости подільського сонця, свіжости вітру й барвистих образів Наддністрянщини.

VII.

Як любо вийти зраня під Гроницьку гору. З дому втік Ніно зараз же після сніданку, навіть не надягнувши блюзки. Навіщо! вона тільки перешкоджає. Хлопці вже чекали його під тином і всі разом подалися на леваду Левкових батьків.

Там зпід землі стерчить по схилах балки величезне, поросле мохом каміння, на якому так тепло й вигідно сидіти. Довкола розрісся кущовитий молодий вишенник. З його пахучих памолозків навирізують прутів, вигнуть каблуками й пороблять великі луки.

Шпагату ще вчора Ніно випросив у Докії, очерету на стріли дістали інші хлопці. Не забули й шевської смоли, з якої так добре робити головки для стріл, устромляючи кінець насмоленої очеретини в пісок. Від смоли стріла стає тяжчою й летить не перекидаючись та рівненько спадає додолу. Тому смолені очеретяні стріли — пиха власника.

Левкова левада на схилі пологої балки. По верхах стоять столітні черешні й шовковиці, нижче розрослися вишні, а ще нижче — кукурудза, кабаки, та знову вишенник, серед якого порозбігалися діти. З молодих памолозків вирізують пруття, обстру-

гують, згинають, притискуючи до землі цілою вагою тіла, й навязують шпагат.

Луки й стріли готові. Красно тепер стати на вершок каменя й націлити просто догори. Тятива бренькне, стрілка піднесеться так високо, що аж губиться в блакитно-золотистій височині червневої облоги, й довго-довго не спадає. Ніби не хочеться їй повертатися долі з того простору тепла й сяйва...

Добре стріляти також і на віддаль. Ніно цілить аж на Басарабію, туди, на другий беріг Дністра, що звідси видається таким близьким. Ех, зробити б такого могутнього лука й стрілку, щоб можна було поцілити в саму середину золотіючого лану пшениці на тому боці. Ніно як виросте — обов'язково виструже собі величезного лука, пускатиме з левади насмолені стрілки аж у Дністер і слухатиме, як вони будуть плюскотіти об воду. Або поцілить нерухомого яструба, що маячить аж під самим сонцем, чи верткого горобця, чи може й жахливого скаженого пса, Дантового звіря, що гарчить і пінить на все живе й радісне.

Докучило дітям стріляти з луків — повилазили на шовковиці. Як малі малпенята, верещать вони в густому листі й деруться аж на найвищі гілки, де ягоди більші й солодші. Губи й язика чорні, руки немов у чорнилі, не в одного й обличчя в плямах від соковитих ягід...

Над чим замислюватися? Чого боятися? про що турбуватись? Хіба проміння не ласкаве, небо не блакитне, а далина не злотиста? Ось Дністер виблискує, як велитенське дзеркало, аж очі болять. Басарабія з вершка шовковиці видається рівною, як стіл площею, помережаною, мов молдаванський килим, жовтими ланами пшениці, зеленими просто-

кутниками кукурудзи, смугами баштанів та темними купами сіл, що ген-ген маячать на виднокрузі.

А над самим Дністром, майже під ногами, темно-зеленою плямою причаївся Тарлашівський монастир. Зза гущавини садків зовсім не видно будинків; лише позолоттю виблискують церковні хрести. Саме ж місто видається маленьким, а будинки присадкуватими; тільки костел і церкви підносяться над будовами. Ніно розпізнає: ось грецька, там соборна церква, видно міську управу, між рядами височезних акацій Київську вулицю, в тому напрямку їхній дім, а туди — Дерло...

Усе перед очима, на все можна позирати з височини, як птах. Цілий день сидів би на шовковиці, перегукувався б з хлопцями, зривав стиглі ягоди, й роздивлявся по околиці. Сонце, повітря, краєвид! Не буде, здається, кінця днині, такій теплій, ясній, запашній, не буде краю ліпоті червня над Дністровими берегами, завжди будуть черешні, шовковиці, морелі... День літа — для дитини як вік.

Потомилися й напеклися на сонці діти. Лежать під черешнею й ласують вишневим глеєм — однією з принад таких виправ. І цілий день міг би так промайнути здаля від домівок, коли б гудок з міського тартака не сповістив, що вже полудень і не нагадав про голод. Навипередки женуться діти левадами, викручуючись серед кущів і перегукуючись:

— Мой, мой! а я борше всіх буду вдома!

Засмалений, здоровий, голодний, як вовчєня, вбігає Ніно до кухні, де пораються мати, і ще з порога закидає її оповіданнями про сьогоднішні випадки.

Увесь під вражінням пригод, у дитячій уяві важливих і грандіозних, не дбає хлопець про »руській

язик», а дзвенить мовою тількищо покинутого оточення. Так бо легко оповідати про товаришів, про свої надзвичайні успіхи в стрілянні й плазуванні, словами тих думок, які тоді повставали в нього, переказувати слова й розповідати про вчинки приятелів, у яких нічого не було від панської мови, а все від подільського сонця й наддністрянських барв.

Легко й безпосередньо ллється з дитячих уст така плинна й соняшна »мужицька« мова. Але нараз мати охолоджує Нінів запал. Скільки вже разів вона йому казала, що він мусить говорити вдома тільки »по-руські«.

Дитина враз тратить ціле своє одушевлення. Те, що здавалося таким яскравим, коли його оповідати мовою подій, тратить всі барви й блиск у »руських« словах. Неварто й оповідати. І Ніно потиху тягнеться за франзолю на кухонному столі.

Правда, він панич, а не мужик. Він це твердо знає. Але хіба ж він винен, що з міщанськими хлопцями так весело, як не буває ніколи з дітьми батькових знайомих! З ними він має стільки спільного, про що варто говорити й що треба виконати! І слів з ними не треба добирати, бо усі слова добрі, особливо ж ті, що їх можна вигукнути голосно, голосно:

»Мой, мой! почекай!« Навіщо »падажді«? Значно ж гірше! Та й крикнути не можна так голосно й виразно . . . Або чому треба казати »да«, а не »ая«? Ні, таки краще з »мужицькою« мовою . . .

І Ніно починає погукувати . . . ая, ая, ая . . ., аж поки не дістає від матері легкого потилишника: щоб не вигукував у хаті, бо це йому не вулиця, та щоб не хапався за франзолю, бо за обідом нічого не буде їсти . . .

VIII.

Нешастя ходить не по лісі, а по людях. І сьогодні без нього не обійшлося. Ніно не любить, коли на обіді бувають у домі чужі. І без них при столі треба бути занадто уважним: і ложку не облизуй, і не сьорбай, сиди рівно, не вертись, не копай ногами . . . та й багато чого іншого, що трудно пам'ятати й від чого тяжко втриматися.

А втриматися дійсно буває дуже трудно, бо іноді так кортить, наприклад, підскочити на стільці, що й не втерпиш. Але як є гості, то уваги треба ще вдвічі більше, бо потім трапляється, що батько й карають, якщо не все в поведінці за столом було гаразд. При гостях доводиться ще й мовчати, бо дорослі часто ведуть свої нецікаві розмови та встрявати в їхню балачку теж заборонено.

Бо вони дорослі й їм тільки можна ліпити з хліба кульки, голосно реготатися й робити жарти з його малої особи. Ні, краще б йому дозволяли обідати на кухні з Гафією й Докією. Він би швиденько наївся й уже б його не було в хаті. Треба буде попросити на це маминого дозволу, як тато тільки не згодяться . . .

Сьогоднішній же гість був якийсь особливий, бо так голосно говорив з батьком у вітальні, що чути було аж до кухні. Ніно, зазирнувши через щілинку в дверях, спостеріг високі блискучі чоботи, довгі поли одягу й великі волохаті руки, зложені за спину. Гість стояв плечима до дверей. Щілинка була мала й більше нічого роздивитися не можна було. Але голос був знайомий, і він пригадав Нінові тих кацапів, що скуповують урожай садків у міщан. Бували вони й у Татарчучки. Ну, звичайно . . .

Для певности Ніно ще запитався Докії:

— Хто це так голосно розмовляє з батьком?

— Якийсь кацап, що торгує лісом. Буде обідати.

Сіли до столу. Ніно з цікавістю розглядав гостя: його зачіску, бороду мов лопата, на якій садять у ніч хліб, дрібні гудзики на камізельці й величезні волохаті руки, в яких немов губляться куски хліба. Гість їв з смаком і все прихвалював, говорив так само голосно, як і перед тим, та якось дивно завертав до рота ложку (треба буде попробувати й собі) . . . Взагалі цей гість поведився ще більш свobodно, ніж дорослі . . .

Але щось іншого більше вразило Ніна: розмова гостя. Не те, що він говорив з батьком (про якісь там дуби), а те, як він вимовляв слова, ті звичайні «руськіє» слова, що їх чув Ніно вдома й сам уживав у розмові з батьками та їхніми знайомими.

Отже багато слів гість ніби навмисне перекручував і скорочував, називаючи, наприклад, батька «Пал Мітріч», а не «Павел Дмитрієвіч», як чув Ніно зверталися до батька чужі. Та ще до того батькові й тикав. Хіба він батьків приятель, от як один знайомий . . . ? Ні, цього Ніно не міг зовсім зрозуміти. Але хай уже там . . . до батька. Може вони якось давно знаються, але ж коли знайомий говорить батькові «ти», то йому тикає й батько! А тут гість так само звертається й до матері. І всі терплять . . .

Оце вже понад хлопцеві розуміння. Звичкий старим українським звичаєм звертатися й до батьків на «ви», він навіть трохи почувається ображеним за таку поведінку гостя. Але ж батьки краще знають, що можна . . . одначе, по обіді треба негайно запитатися . . . Що ж торкається мови гостя, то Ніно й сам знайшов уже пояснення: якщо гість кацап, то й говорить звичайно по-кацапськи й тому погано знає «руську» мову.

А покищо Ніно знайшов працю для своєї цікавості: він скерував пильну увагу на бурячок з борщу, що встряг у гостевій бороді й хоч трусився за кожним словом його, але не відпадав.

При солодкім звернув увагу на Ніна й гість. Обтерши серветкою не лише уста, але й ціле обличчя (бурячок ще міцніше приліпився до волосся), він двигнув бородою в бік і запитав:

— Как тебе звать, малец?*)

Ніно стріпнувся, відірваний від спостережень, і чемно відповів:

— Нет Ніно, а не малец.

Вплив Нінової відповіді на гостя був надзвичайний. Гість зареготався так, що задзвеніли склянки на таці: — Га-га-га-га! Ніна, а не малец! га-га-га!

Що за okazія, чого він сміється, що дивного було в відповіді? Ніно перелетів очима від батька до матері. Обое посміхаються. Хлопець відчуває, як йому стало гаряче на щоках і вухах, ніби обвіяло жаром з печі. А гість все гогоче, повторюючи: »Ніна, а не малец!«

І хлопчина не втримався, бо до незрозумілої йому причини сміху додалася ще образа: кацап назвав його Ніна, а не Ніно. Значить думає, що він якась там дівчинка! Ні, і хлопець, червоний, як буряк, відповів майже вигуком:

— Отже ні! Я не Ніна, а Ніно . . . я не дівчинка!

Гість засміявся ще дужче, а Ніно зовсім зніяковів і аж затрусився, не знаючи, що сказати. Батько подивився на нього і мабуть зрозумів хлопця, бо перебив гостя в його сміху, почавши пояснювати, що хлопця зовуть Антонін, а здрібніло Ніно. Гість вислухав, але не залишив збентежену дитину:

*) По-московськи »малий«.

— А ти знаєш, як звуть мене? — звернувся він знов до ще схвильованого хлопця.

Роздратований Ніно не втримався. Він забув усе, що погрожувало йому й одне несвідомо бажання охопило його: влучити цього мучителя. І він відрубав:

— Знаю, кацап!

Стільки призи́рства було в цьому дзвінкому ви́гуку, так зади́рчисто бли́щали оченята дитини, що гість аж витріщився на нього, не спромагаючись на відповідь. Настала хвиля тиші...

Неприємне положення зліквідував батько:

— Вибачте, — звернувся він до гостя... А ти (грізно до Ніна) геть з-за столу! Стань у спальні до кута!

Ніно швидко зірвався з стільця й прожогом вибіг з їдальні під докірливим поглядом матері. Не послуhatися наказу батька неможливо, і дитина з тремтячим від образи серцем стоїть уже в знайомому куті лицем до стіни.

З нього сміявся той товстий, кацап, глузував з нього, малого. За що? Такі всі дорослі: несправедливі й злі!

— Почекайте, почекайте! Хай же виросту, хай же я виросту, — шепоче дитина в кутку, стискаючи п'ястуки й стукаючи об стінку... А сльози, як горох великі, скочуються на підлогу з широко розкритих очей, що немов задивляються у прийдешнє...

IX.

Більшої кари за свою поведінку при обіді Ніно вже не дістав. Відпровадивши гостя, вивів батько хлопця з його кутка, подивився пильно на стягнене

дитяче обличчя та нараз розсміявся весело й голосно. Ніно цього не чекав!

— Ну й утяв же ти, хлопче! Кацап! та як голосно! Ха-ха-ха!

— Павле, — перебила батька мати з докором, переводячи очі від Ніна на нього.

— Ну що? — обернувся батько. Добре відповів. Так тому хамові й треба було. Кацапузі по заслuzі!

— Але ж, Павле! Таке казати при дитині! Не можна ж хлопця привчати, щоб він кидався на гостей!

Ніно стояв між обома й не міг уторопати, чому тепер власне батько виявляє своє задоволення, а за столом не заступився й так суворо поставився до нього. А батько знов звернувся до хлопця, але вже своїм звичайним, кепкуватим голосом, яким завжди говорив з ним про байдужі речі!

— Ну, гаразд... чуєш, що мати кажуть... так з гістьми не розмовляють, а тепер скачи! — і він легенько штовхнув Ніна до дверей.

Уже зовсім спантеличений вийшов хлопець зо спальні. Його вразив і перехід від кари до похвали й ніяковість батьківського тону від завважень матері. Отже виходить, що його покарано тільки тому, що він це сказав за столом. Отже відповів ніби кацапові добре..., але за що ж таки його покарано?...

Та ледве вийшов він з цими думками на ганок, як розкіш і сяйво полудня вмить охопили його, враз вивіяли з голови складні думки, і Ніно знову пірнув у безконечність дня. А того літа немов справді спинився для нього біг часу.

Минула зима, відійшла кудись аж у закамарки памяти. Не дивно! Бо який спомин холоду і спокою може втриматися перед невдержним наступом подільського літа на змисли дитини.

(Очі — насичені барвами землі і сяйвом блакиті; ніздрі — напоєні пахощами ріллі, буйного рістя, свіжою вогкістю Дністрових вод, вуха — сповнені нечисленними шелестами дня, співом птахів, цирканням цікад, шепотом Дерла і Дністровим шумом.

Але найкращий, найрозкішніший бенкет справляє смак. В нових, усе нових дарунках літа, захована нечисленна гама чарівних відтінків: кислувата солодкість черешень, густий смак морви, ароматна цукровість морелів, сиропова вязкість перестиглих, наддзьобаних шпаками вишень, й перша оскомина від яблуневих зелепух і винограду.

Під навалою цього добра на всі змисли немає жадної змоги орієнтуватися, зупинитися на чомусь одному, зосередитися. Бо все манить, усе спокушає. І залишається тільки один вихід: від усього покоштувати, до кожного дару втягтися жадібними очима, зубами, притиснути до піднебіння вертким язиком і висмоктати аж до останку.

Оплетені цим ретязем вражінь, душа й тіло дитини не потребують учорашнього дня, забувають про минуле задля досконалости сьогодні. Лише бажання, одне інстинктове, тваринне бажання просякає несвідомо Нінову душу: щоб так було й завтра й позавтра й усе, і все...

Тому ввечері, вертаючи додому, зупиняється Ніно з приятелями на стрімкому схилі горба над вулицею й пильно вдивляється в палаючий захід. Він знає, що коли сонце сідає ясним колом за Басарабський обрій, то завтрашній день буде, як і сьогоднішній... Ні, не буде жадного завтра, а просто продовження сьогоднішньої днини, краси й повноти буття.

Але коли сонце сідає за хмару, грізну й розлогу, та коли Дністер укривається сірою вереткою — кінець ласкавій добі! І з тривогою вдивляються діти

у млистий овид. Що він принесе їм на завтра? Чи буде сонце, добре, ласкаве, гаряче, запашне сонце? Могутнє сонце! Бо воно як хоче так і керує добром часу: від нього тепло, барви, сяйво, радість літа й сум зими... Все від сонця!

З вірою малих поганців, справжніх нащадків племені Дажбожичевого Перуна, колишнього Пана ярів і берегів, степу й гаїв, золота нив і блакиті небес Української землі, запевняють себе діти в непереможності сонця:

— Ні, ні, буде гарно! завтра буде погода! чуєш, мой бре!

Та довго ще чути перегукування дітей, що розбігаються по хатах:

— На баштан, мой бре! Завтра до Дягиля на баштан!

Лягаючи спати, ще невтихомирений спокоем вечора, запитається хлопець няньки:

— Правда, Гафійко, й завтра так буде?

— Що буде?

— А так добре, як сьогодні! Буде? Ну, скажи...

Гафія сміється, аж блищать зуби в півсутінку спальні й брязкотить на шиї намисто:

— І ненаситний же ти, Нінцю! Хіба ж ти ще за сьогоднішній день не втомився? Треба й відпочити. От завтра буде дощ, сидітимеш у хаті, відпочиватимеш. Правда?

— Ой ні, Гафійко-голубко! не треба дощу! Хай буде гарно. Скажи, не буде дощу? Скажи!

Ніно випитує стурбовано, заглядаючи дівчині ввічі, хоче підтвердження своїх бажань від дорослої людини. Бо перед ним промайнув сірий день з одностайним шелестом дощових краплин, безбарвна, сіра облога, одноманітність годин у чотирьох стінах.

І стільки тривоги в дитячому запитанні, що Гафія змилюється:

— Я пожартувала. Буде гарно й завтра. Не бійся!

— Правда? присяйбо?

— Присяйбо! Спи!

Буде добре, гарно... і завжди так буде... Літо довге... довге...

Х.

Коли ще Ніно був зовсім малий і починав пустувати, то іноді його нянька лякала:

— Почекай, почекай! Будеш пустувати — віддам тебе Галапайдисі! Тоді побачиш!

Галапайдиха уявлялася тоді Нінові, як неформенна постать у широчезній спідниці, перевязана навхрест теплою хусткою, зпід якої неморгаючи дивляться круглі великі очі. На плечі в неї веретяна торба й... шухуть у торбу!

Тоді Ніно примружував очі, сточувався в клубочок, як котеня, притискався до няньки й затихав, відганяючи від себе загрожуючу уяву.

А вже якось згодом бачив він уперше Галапайдиху на базарі. Висока, суха, але кремезна, як хлоп баба стояла перед рундуком з булками. В підтиченій спідниці, зо зсунутою на бакир хусткою вона підперлася однією рукою в бік, а другою вимахувала в напрямку рундука напроти, де в тій же бойовій позиції стояла її суперниця.

Кожна з них висловлювала різким, переконуючим голосом докладні й не дуже чемні міркування про родовід другої: про її дідів, баб, батьків і інших родичів. Галапайдиха була в незапереченій перевазі: і добором слів, і снагою рухів і голосистістю вигуків.

Сварка притягала до себе всю Нінову увагу й

надзвичайно його зацікавила, як взагалі всяка метушня й рух. Особливо ж сподобалося йому, як баби почали сходитися. Але мати швидко пішла від рундуків, ведучи Ніно за руку.

Хлопець ще кілька разів обертався, бачив, що баби сходяться ближче, вимахуючи руками. Але слів за віддаллю не можна було розібрати, й уже з-за повороту вулиці долетів був тільки вереск бійки. Ніно був певний, що перемогла Галапайдиха.

А тепер, лежачи гуртом у траві на городі й розмовляючи про Галапайдиху, довідався Ніно, що вона утримує й жебрацьку школу.

— Таку, — пояснював Левко, — школу, де вчать на старців малих дітей.

— Сама Галапайдиха вчить?

— Ні, вона сама не вчить. Лише тії старці, що до неї ходять. Вони ж у Галапайдихи завжди збираються. Вдень по місті жебрають, а на ніч ідуть до неї. Хата в неї велика; живуть там.

— А як же вчать малих дітей?

— Як! От, прикладом, ходить старець з лірою. Він сам уже сліпий — не видить. Тому його водить поводитар-хлопець. А того поводитаря старець і навчає, як жалібно промовляти до перехожих, як приспівувати до ліри. А то ще й калічать...

— Хто калічить? навіщо? — жахається Ніно.

— А старці калічать, — спокійно пояснює Левко. От розріжуть ногу, або руку... чи очі виколять... Людям робиться шкода й дають сліпцеві більше...

— Брешеш, Левку!

— Присяйбо, хрест святий! Хай мені на цьому місці... коли брешу!

— А де ж вона дітей бере?

— Де? Краде! Дітей крадуть, до Галапайдихи приводять і старцювати вчать.

Нінові аж дроз побігла по спині, коли він уявив собі, що й йому могли б діди врізати ногу чи виколоти очі, як би він попав до Галапайдиhi.

Він часто бачив калік лірників, що сиділи на міському торгу, бачив і старців, які часто заходили до них на подвіря й справді з малими хлопцями. Але ніколи не зв'язував їхнього існування з таємною для нього Галапайдиhoю.

Бути без ока! І Ніно спробував заплющити зпочатку одне око, потім обидва, уявив собі вічну невідь, зникнення всіх милих форм оточення й знову здригнувся.

— А чому ж діти не втікають від Галапайдиhi? Я б нізачо не ходив з дідом, я б зараз утік!

— Левко подивився на Ніна з погордою:

— Дурний же ти, Ніну! Як же той хлопець може втікти від діда, коли він має покалічену ногу, або виколене око?

— Ти самий дурний! я утік би ще раніше!

— А ти думаєш, що дітей крадуть, коли вони вже вміють бігати! Тебе або мене не вкрадуть. Їх крадуть ще маленькими, калічать, а потім уже й утікати не можна.

Левкова перемога була очевидна, і Ніно вже не міг більше сперечатися. Але така нараз охопила його лють, така пекуча ненависть до Галапайдиhi, що як би ось тут зразу побачив її, то так би й поцілив камінцем просто в око. І вибив би! Хай стара відьма знає, як дітям очі вибирати...

І Ніно швидко схопився з землі й влучно поцілив камінцем у кукурудзяне стебло. А рух зродив у його голові блискучу думку:

— Знаєш, Левку, підемо вдвох до її хати й повибиваємо їй за це всі вікна! Ти ж знаєш, де вона живе? Єйбо підемо!

Цілком зрозуміло, що Левко знає, де живе Галапайдиха. Треба через Дерло, вуличкою поза городи, потім на горб, а там у правій руці за останньою левадою стоїть Галапайдишина хата. І вікна можна вибити також. Чому ні? Але ж як довідаються про це батьки? Отже битимуть! Аж дрантя буде сипатися! . . .

Міркування Левкові трохи захитали Ніновим рішенням. Справді, як довідаються батьки, то нічого з цього доброго не буде. Так дістане, що . . . Пригадають йому, звичайно, при тій нагоді й багато інших дрібних провин. А тоді вже буде »аж чертям тошно«, як обіцяли йому недавно батько.

Ніно навіть очі заплющив, уявивши себе через коліно в батька, але червоні кола в міцно скліплених очах нагадали про вічну ніч сліпих дітей, і Ніно перестав вагатися:

— Не бійся, Левку! Ми підемо тільки вдвох, увечері. Ніхто не знатиме. Нас не пізнають, бо ми сховаємося за окопи, а опісля втечемо. Підемо, Левку! Ще сьогодні ввечері! А ви — звернувся він до решти товаришів — нікому не кажіть! Бо такого дістанете . . .

Звичайно, всі мовчатимуть! Хіба ж можна зрадити приятеля? Та краще хай шкуру здіймуть!

І гурт заприсягся мовчати, а Левко погодився.

XI.

Запал хлопців не охляв і до вечора. На щастя під вечір прийшли ще до батьків і гості, сіли грати безконечний преферанс та занялися тільки собою. Тому Ніно міг вислизнути з дому майже непомічений. Та проте мати йому нагадали:

— Не ходи ж, Ніно, далеко; швидко вже ніч.

— Ні, ні, мамцю, я тільки побігаю по вулиці, я не довго . . . тут близьенько . . .

Та щоб не дивитися матері ввічі, він швидко й міцно поцілував їй руку, ніби впрошуючи вибачення й за брехню й за свій намір, що його проте не вагався доконати.

На вулиці вже чекав нетерпеливий Левко:

— А я думав, що ти вже не прийдеш?

— Чом?

— Злякаєшся?

— От дурний! Я не боюся! Нічого нам не буде. Покажемо Галапайдисі! Гайда!

— Покажемо!

Серпневий день загасав у золотистому сяйві. Вже з коминів передміських хат струмилися стовпчики куряви, вже пройшли з левад господарі, і порошок вулиці скропився розхлюпаною з водоноскових відер водою. На ганках і на призьбах спочивають господарі, очікуючи вечері. Сонце запало за крутий схил горба, і вуличка давно вже занурена в передвечірній сутінок. Тільки вершки солом'яних дахів на горбі виблискують ще золотистістю промінів.

А Ніно й Левко за городами. Тепла хвиля з Дерла пестливо торкнулася босих ніг, що швиденько протупотіли по мості й знову занурилися в м'який порошок дороги. Деркачів млин стоїть уже мовчазний серед своїх тополів. У вуличці серед високих окопів левад панує цілковитий сутінок та врочиста тиша, що іноді порушується шелестом перших кажанів. Під впливом притихлого оточення стихли й хлопці та швидко простують на горб, звідкіля треба вже спускатися до Галапайдишиної хати.

На полі за окопами пояснішало, з горба виблиснув у даляві Дністер, а за ним і Басарабська рівнина з ще рожевим обрієм та далекою смугою куряви чи імлі

над селом у далині. Діти сіли на горбок, підобгавши ноги й спершись підборіддям об коліна. Їхні очі шукають бабину хату.

Ось, де вона! там, праворуч у долині. То з комина підноситься стовп куряви. Хоч самої хати ще не видно, бо вся вона закрита високою й густою стіною морв та черешень.

Ніно уявив собі хату таку, як він бачив на передмісті. Довкола широкий острішок, барвисті цяточки навкруги вікон, широкі призьби. На них, підстеливши верети, сидять увечері жінки, випроставши натружені ноги; потомлені руки, простягнені здовж ніг, а на колінах лежить дитяча голова... Та ж це Галапайдиха! Хіба їй теж кладуть хлопці на коліна свої потомлені голови?

— Левко, підемо! схопився Ніно. Збіраймо камінці...

Задуманий Левко труснув своїм чубком, вишкірив зуби, й обоє схопилися вибрати камінці та записувати в кишені й за пазуху, щоб потім не шукати. Камінці були добрі: самий кремій — пласкуватий, з гострими ребрами. Влучисті камінці.

І хлопцям ураз стало весело й бадьоро. Таке почуття має бойовик, певний своєї зброї й сили.

XII.

Ще всі сплять і тихо в домі. Але Ніно вже скочив з постелі й у одній сорочинці плигнув до вікна. Треба довідатися, що обіцяє день. І фіранка підлетіла вгору.

Та замість блакитного неба глянула на Ніна через проріз шовковичного листя сіра облога. Хлопець швидко розчинив віконниці, і маленька кімнатка враз наповнилася тендітним шелестом дрібного

теплого дощик, і вогким пахом від густих кущиків красолек під вікном.

Бувають такі дні на початку серпня. Ще вчора так красно сідало сонце за степ, і ніщо не обіцяло сьогоднішньої вогкості. А ранок проте благословився безвітряний і вогкий. Таких днів колись дуже боявся Ніно. Може тому, що нагадували тоскні дні докучливої осени. Але сьогодні подивився й не відчув жадної нехіті. Навпаки, щось радісне, тепле, ніжне торкнулося дитини. Без барв і палаючих промінів був виднокруг; від того, здається, ще ближче при-сунувся до будинку садок, левади на схилах і завішаний тонким дощовим серпанком обрій. І дощ не бубонить настирливо об дах, листя й вікна, а обережно торкається всього, ніби тулиться теж до ласкавого оточення й нашептує йому любі слова...

Дощик невеликий. У нім можна бігати по дворі й по запорошеній отаві городу... Або ще краще... залізти в клуню до знайомих хлопців. Справді! Розчинити навстіж широкі двері, повішати на бельку гойдалку... таку, щоб розгойдуватися аж на двір... ховатися в запашних пшеничних снопах, або розлягтися купкою на вереті й, стлумивши голос, повідати казки... Добре!

Скоріше вдягатися! Докія вже брязчить самоваром: значить швидко встають і мати, можна буде скоренько напитися чаю й бігти! От добре! Але, глип! на стільці ще немає одягу. Взяла вчора Докія, щоб витріпати порошок і не принесла, забула... Але зрадіснену свідомість многообіцяючого дня враз освітлює спомин учорашнього...

— Ні, мати не жартували... Він прийшов з своєї таємничої виправи до Галапайдихи занадто пізно. Та гості ще сиділи, дограваючи свій безконечний преферанс. І мати не мали часу довго докоряти Ні-

нові й лише обіцяли, що за кару він не дістане одягу й у одній сорочині мусить пересидіти цілий день вдома!

Так, так! Учорашня втома була витиснула на мить немилий спомин! Тому то немає одягу, немає штанців і блюзки. Як же тепер? . . . І дитина розпачливо оглянула покоїк.

Іншим часом може б він і спалахнув проти заподіяної кривди, проти цього пониження гідности . . . Але миротворчий настрій ранку ніби цілого його просякнув підданістю. Та це, мабуть, і ранішня вогкість заподіяла, бо торкнулася голих ніг і пробігла подувом по спині й грудях . . .

Ніно помалу, помаленьку повернувся до постільки, повільно вліз під ковдру й випростався. Зідхнув, підклав під голову руку й пригадав собі цілий учорашній вечір. Пригадавши ж, побачив так живо й ясно, як тільки на це здібна дитяча уява.

XIII.

Ось вони з Левком і перед Галапайдишиним обістям. Під високим окопом, оброслим повійкою, віниччям і буряном уже зовсім темно й навіть страшно. З подвіря не сягає жадного звуку, навколо тиша. Така, що здається чути, як калатається серце від бігу й сторожкого напруження.

Хлопці стали й завагалися. Але на мить лише. І знов почали обережно просмикуватися між лободою й буйними коляками, щоб знайти зручне місце. Окоп високий! Складаний десятиліттями з соломи й гиляччя, він на всі боки шкирить гострі, сухі цурупалки. Але коли обережно встромити ногу в теплу мерву й ухопитися за вистроmlений штурпак, то можна видряпатися на самий верх.

Луснули кілька разів під ногами сухі гилячки, зашурчала, обсипаючись, земля: І Ніно з Левком уже серед кущів повійки, на верху широкого окопа. Прилягли животами й причаєно дихають від стримуваних зусиль... Довкола тиша, як була.

— Диви, диви!... шепоче просто в ухо Левко й простягає руку в невидь.

— Тихше, — відмахується Ніно, бо шепотіння приятеля звучить йому як голосний крик. Тихше... й обое втинаються очима в подвіря.

Вечірній пізній сутінок, майже ніч, давно вже розтер обриси всіх предметів, але тим гостріше виступає на протилежному від них кінці подвіря шарлат жевріючого багаття. Вражені світлом огнища очі бачать зпочатку лише вогонь, але за мить виступають біля ватри людські постаті. Діди. Сидять утрюх. З плечей звисають свитки. Мабуть сірі й латані ті свитки, що в них мандрують удень від хати до хати. Мовчать...

З непевного світла догасаючого вогню виступають підобрані ноги з розпростаними на колінах руками, червона відтінь сковзає в сивих бородах і в підрізаному високо над чолом волоссі... Сидять і мовчать... Дивно і собі так видіти, причаївшись у схованці, та поглядати невидимо на чуже буття. Ніби торкатися ледь відчутим дотиком кінчиків пальців чогось крихкого й ніжного... чого заборонено доторкуватися п'ястю... Але кортить: обережно взяти, подивитися, притулитися, наситити дотик і очі... І від цього трохи соромно й ніяково, але тяжко й відірватися від солодкого бажання...

Діди сидять, не ворухаться. Хоч у западинах очниць не видно очей, але глядять вони мабуть на жевріючий вогонь. Глядять і, здається, не можуть

відвести зору від мінливого жару, немов бачать у ньому вчорашні дні . . .

Хлопці теж завмерли. Неблимаючий жар ватри, й тиша ночі, проткана трискотінням цікад, чарівна півсвідомість думок, — усе зачарувало їх. І вже здається, що прийшли вони ніби для того лише, щоб слухати цю голосну тишу, яка стукає їм у скронях, і позирати на три постаті, без думи і без руху.

Та ось зворухнулася суха жилава рука, сягає кудись за спину, в темряву, шурчить гиллям і прикладає до жару кілька сухих галузок. Зпочатку світло тлумиться, густішає невидь, але за хвилю знов спалахує вогонь рівним полум'ям, і тепер видно ціле подвіря. Бо ось із темряви виринула хата, мов насунулася невидимо на вогонь і на окопи. Вона стара, присадкувата, похилена на один бік, як розтягнута картонова скринька. Вікна червоनावими відблисками блимають не вперед, на подвіря, а додолу, на широку призьбу.

— Диви, — штовхає Ніно під бік Левка, — на призьбі . . . спить . . .

Але дідові тіни простяглися від ватри аж під стріху хати й заняли пів призьби. Спач прикритий вереткою й зпід неї стирчать малі босі ноги. Але голови не видно, бо вона під рядом. Вогонь спалахує ще ясніше, від чого смоляніють тіни й робиться глибшою темрява ночі . . .

— Нічого не буде, — шепоче Левко до Нінового вуха.

А що ж мало бути? В тиші причаєння відсунулася від хлопців ціль, і ось тепер тільки сухе коцання камінців нагадує, що їх зібрали для чогось іншого, ніж для зтяження кишень і пазухи. Але дійсно нічого не буде? Та й що ж можна робити у цій завожуючій тишині? І хлопці вже збираються сповзати

з окопу, але враз рипають двері хати, й Ніно знов припадає грудьми до соломи.

В колихаючому світлі, що світить від вогнища просто на двері, стоїть Галапайдиха й, заслонивши рукою очі від світла, вдивляється в подвіря. Хустка в неї на бакир, вона втомлено позіхає, примовляючи »ой, матінко Божа«, і кидає до старців:

— Довго ще будете сидіти? Заливайте вогонь та йдіть у комору... Годі вже...

Від ватри відбивається повільне »зараз«, а Галапайдиха стоїть мовчки, спершись об одвірок і бездумними очима глядить перед собою. Ватра освітлює її блимаючим світлом, і видається, що вона гойдається між широкими одвірками... І знову тиша... Потім стара помалу обертається й зникає в темних сінях, та за мить вертається знов, але тепер підступає до призьби й термосить вереткою.

— Василю, вставай... йди до комори... буде дощ! чуєш?

Веретка відкидається і з призьби підноситься той, хто спав на ній. І бачить Ніно: це малий хлопчина, може таких років як і він сам. Хлопчик мружить очі на світло ватри й протирає їх долонцями. А потім шкребе стрижену голову, і видно по всьому, що він не може спам'ятатися від сну.

— Кажу-бо йди спати до комори! дощ буде! — повторює Галапайдиха гострішим голосом; але хлопець ще від сну крутить головою, не хоче покидати належане місце й знов уможується під веретку.

Тоді стара хапає його за плече, трусить ним й тепер вже кричить високим пронизливим голосом сидюхи:

— Вставай, бовдуре, вставай... геть до комори, кажу бо... й трусить хлопця сильніше.

Хлопець прожогом зіскакує з призьби, очуміло кидається збирати веретку, але раптом починає голосити. Він падає перед призьбою навколішки, встромляє обличчя в верету й аж труситься, аж заходиться від плачу. Так плачуть малі, дуже малі діти іноді після раптового збудження, ніби шкодують страченого сну, чи того, що в нім було . . . чи лякаються повернення довколішнього . . .

А Галапайдиха стоїть над хлопцем розгнівана його плачем і вже знов чути її проникливе: — »а щоб на твою голову . . .«, але дальших слів уже Ніно не розбирає. Гаряча хвиля обливає його скроні, сповзає на плечі, торкається грудей. Він злібно штовхає Левка, а сам уже тримає в руці камінці.

— У вікна, кидай! . . . І раз, і другий летять меткі коляки, брязкіт скла мішається з гвалтом баби, криком дідів і гавканням пса. А хлопці вже скочили з окопа, вже обжалилися кропивою й обдерлися об будяки та вже мчать по знайомій дорозі. На горбок, у долину . . . Стануть, прислухаються, відсапнуть трохи . . . І знов через стерню, в долину, біля млина, додому . . .

Усе це пригадав Ніно, лежачи на постільці. Пригадав й вчорашні, нашвидку зроблені, докори матері й сповнену погрозу, лишити його без одягу.

Ой і сором же! Правда, він може підперезатися й утікати до хлопців у одній лише сорочці. Але який же це сором! Такий великий хлопець! . . .

Нінові здається, що кара невідповідно тяжка в порівнанні з провинною. Бо ж покарано його власне лише за пізне повернення додому . . . А як би то було, думає він, коли би мати дізналася про розбиті вікна? Було б гірше значно, гірше, бо тоді можливо знав би й батько! й тоді . . . Хлопець навіть боїться додумати до кінця що було б »тоді«. Але він себе

потішає: Левко не скаже, бо і сам кидав камінцями, а Галапайдиха їх не бачила.

— Не дізнаються! — додумує хлопець, і вже кара не здається йому такою тяжкою. І він знов засипляє під одностайне шемрання дощу об листя.

XIV.

Останній тиждень серпня не можуть нахвалитися мати Ніновою поведінкою. Вибрики й пустування мов би нічого спільного з дитиною не мали. Звідкіль бо взялася слухняність: скаже, що прийде вчасно на обід — дотримає слова, не дражнить малої Тати, як бувало його звичаєм раніше. Сам, без нагадування навіть, умивається перед сном і так треться рушником, що аж страшно робиться: не обдер би шкуру. Із хлопцями не гасає аж на другий край міста . . . Золото, а не дитина! Підмінили Ніна! . . .

А пояснення дуже просте. Прийшла якось у неділю навідати Гафію, Татину няньку, її мати, вдова Семчиха з Глодави. Село верствах у двадцяти від міста, і Гафія рідко буває вдома. Але слідуючої неділі має бути в Глодаві відпуст, і ось стара просить, щоб доньку відпустили пани на пару днів додому.

Гафія аж палає, так хочеться показатися на селі, й Семчиха припрошує, щоб пани приїхали на відпуст та навідалися до неї. Відпуст гарний, прегарний. Такого й близько не буває: зїжджаються люди з цілого Подністр'я, з Поділля й з Басарабії.

Мати вагаються. Вони нічого не мають проти відвідин Гафії, але їхати самим? . . . Далеко, гаряче . . . Та Семчиха припрошує, і мати запитуються:

— А можна у вас, Семчихо, купити з пару килимів, справжніх молдаванських килимів?

— А як би ж не можна було, панунцю! Та ж їх на відпуст привезуть видимо-невидимо. Гарні килими й дешеві. Я ж вам ще настреньчу одну молдаванку, що сама тче найгарніші килими...

І Семчиха так впрошує, так ласкаво брешуть її переконуючі слова, що нарешті дістає обіцянку: як пан погодяться, то вони приїдуть до Глодави в неділю й привезуть Гафію. І звичайно зупиняться у Семчихи.

Семчиха й донька задоволені. Але на сьомому небі сам Ніно! Виходить, що й він поїде! Треба лише дочекатися на обід батька й довідатися, чи він згодиться. Семчиха залишається в кухні, а Ніно навіть не утікає з дому. Час йому тягнеться невимовно довго, а батька все немає...

Нарешті обід. Батько теж вислухує Семчиху, нічого не обіцяє, але за обідом питається мами, що вона про це думає. Бо він властиво нічого проти поїздки не має. Докучило вже місто. А головне: мати ж хотіли собі купити кілька килимів, а він чув якось, що в Глодаві при відпусті їх буває на торгу багато.

Мати видимо задоволені, що й батько згадали про килими, які їй уже давно хотілося придбати. А Ніно аж підскакує на стільці, почувши батькову згоду. Аж гаряче стало від радощів....

— І мене візьмете, тату? — не забуває він спитатися для певности. — І тебе, сину, — відповідає в унісон веселий батько. — Але все буде залежати від твоєї поведінки, — додає він штучно холодним тоном. Перестанеш байди бити й підскакувати — поїдеш! Гляди!

Ось тому то Ніно й витримує цілий тиждень суворий піст. Поїхати до Глодави! До тієї Глодави, про яку так гарно вміє розказувати Гафія. Про Гло-

давську скельну церкву, про довколишні круті скелі, що стіною здіймаються над самим Дністровим плесом, про розлогі виноградники, про великий, галасливий, шумливий, відпустовий торг.

Задля перспективи побачити все це, навіть задля одної лише поїздки туди, можна потерпіти тиждень без пустування. Хоч і як тяжко, претяжко втримуватися, щоб не пуститися з хлопцями в старі збитошні іграшки, стримувати захопливі руки, бистрі ноги, всевидючі очі й верткий язик . . .

Але ось уже й субота. Ще вчора була непевність чи справді відбудеться поїздка. Боронь Боже, може зіпсуватися погода! Одначе й погода не псувалася, але ось батько прийшли додому пізно вночі й було чути, як сварили його мати. Як це буває завжди, коли батько засиджується в клубі.

Ніно прокинувся в своїй кімнатці й зараз таки з ляком подумав, що як сутичка триватиме довше, то пропаде палко очікувана поїздка . . .

Але вскочивши ранком до кухні, не застав Ніно ані мами ані Гафії. Пішли вже на торг. Тільки Докія домішує тісто.

— Що це буде Докійко?

— Періжки на завтра. На відпуст до Глодави . . .

— Справді? — аж захлиснувся радісно хлопець.

— Буду я тобі куцо́му брехати! Звичайно, що справді.

Іншим разом нізащо не подарував би Ніно Докії »куцого«, але тепер від радості почав уже вертітися по кухні:

— Поїдемо, поїдемо! . . . і почав шарпати Докію.

— Лиши, Ніну, не перешкоджай! Поїдемо, поїдемо, але не всі.

— А хто не поїде? Ти? враз поважніше хлопець.

— Я не поїду, бо хтось же мусить лишитися вдома. І ти не поїдеш. От не візьмуть тебе батьки й не поїдеш...

— Як не візьмуть? — раптово захвилювався Ніно. Чому чом... я ж... я ж... — і духу не вистарчило для дальших слів. А хотів перерахувати всі свої заслуги в царині послуху за останній тиждень...

— Звичайно не візьмуть, — помалу викладає Докія, в такт до руху засміювання. І очі їй починають грати від сміху. Так кумедно випадає приголомшений несподіванкою хлопчина. — Хай-но собі тільки пригадає він, що був наброїв за останній час...

Ніно аж шарлатіє від такого несправедливого обвинувачення й знов не може витиснути з себе ані слова. А Докія помалу вираховує:

Хто відкрив гицлеву фіру й повипускав на вулицю всіх наловлених псів? Хто проковтнув металевий насадець від держальця до писання й за чие життя тоді тремтіли батьки? хто влучив камінцем у око стару Демчиху? хто розбив рогаткою найбільший слоїк з повидлом? хто наловив мишей і напустив їх до хати шевцеві? й хто, нарешті, прив'язав Бровкові до хвоста пухір з горохом, аж собака мало що не сказився? Хто це все зробив? Ага!

У Ніна вже зовсім немає слів на відповідь. Все, що каже Докія, є правда, все це було, все це було дійсно, все це зробив він, Ніно. Але йому хочеться крикнути, що все це було давно, що забагато з цих провин він уже спокутував тяжко і гірко, що не можна за одну й ту саму річ карати двічі, і що, нарешті, він уже спокутував всі свої провини удруге доброю поведінкою... Хочеться йому всі ці міркування нараз викрикнути, але дивиться... а Докія ось-ось вибухне сміхом над його мовчанкою й остовпінням.

Тепер він розуміє, що все це жарт й сам перший починає сміятися від радості, що все це вигадки, і завтра він побачить таємничу Глодаву.

Не витримує й Докія, дивлячись на хлопця, і обоє сміються довго й ґрунтовно . . . аж у дверях з'являються мати, а за нею Гафія з кошиком. Докія швидко кінчає місити, а Ніно зручно вислизує, не забувши ще зробити їй з порога довгого носа.

А ввечері він у Татарчучки знов перепитує про Глодаву, і стара оповідає йому про церкву, вирубану в скелі над Дністром. Мовляв, витесав її ще святий Антоній, як ішов цим краєм до Києва. Витесав на пам'ятку про те, що проповідував тутешнім мешканцям Боже слово. А до церкви веде з долини аж двісті сходів, тесаних просто в скелі, і по них деякі побожні сходять навколішки аж на самий верх. Нінові аж в колінах заболіло, коли він уявив собі ці кроки:

— Навіщо ж навколішки?

А стара вияснює, що буває хтось захоріє чи лучиться яке інше нещастя, — от і дається обіцянка піти на відпуст до Глодави й зійти навколішки тих двісті сходів, якщо нещастя мине.

— Навіщо ж таке обіцяти, — хоче таки допитатися Ніно, але Татарчучка не дочуває й оповідає далі. Тепер уже про сумежне з Глодавою село Погоряни, що ціле стоїть на скельному монастирі . . .

— Як же, бабо, може село вміститися на монастирі? — знов допитує Ніно.

І стара посміхається та пояснює, що була колись земля наша під Туреччиною, ховалися християни від бусурменів. А ті бусурмени-турки переслідували за віру християнську, а особливо людей духовних. Для схованки викопала була тоді людність у стрімких

скелях Дністрових довгі ходи, поробила житла, витесала церкву й заснувала монастир. Щоб у часи спокою молилися отці Погорянські за добро свого народу, а в часи небезпеки, щоб могли знайти там притулок люди з цілої околиці. А до монастиря не було ніколи й немає доріг. Дістатися до нього можна лише спустившись по линві з крутого вершка скелі до одної з дір входу.

— Кажуть старі люди, — продовжує стара, — що надійдуть ще знов такі часи, коли будемо ховатися в тих скелях, але це буде вже перед кінцем світа.

Оповідання про підземний монастир найбільш вражає уяву дитини. Він, не відриваючись, схоплює слова з бабиних уст, і ось бачить — суворих, чорних ченців, як ті, що їх знає з Тарлашівського монастиря. Вони довгою чергою посуваються з свічками по вузьких ходах льохів, простуючи глибше, глибше в землю, від утиску бусурменів. Бачить він і турецьку орду, якусь безформну масу істот у червоних фесках, мов булочник-турок. Вони кричать над скелею, галасують, вимахують зброєю й виють з безсилої ненависти до ченців, яких не можуть дістати зо схованки.

Все, все, побачить він завтра, уже завтра. Може й у монастир влізе, стріне довгого чорного ченця з палаючими очима... Аж не хочеться йти спати, щоб не заспать, боронь Боже, завтрашнього дня.

XV.

Шарабан зупинився. Коні відсапуються від крутої гори. Мати й Гафія зішли з шарабану та пішли наперед. Візник Гаврило порається біля гальми, приправляючись до стрімкого спуску. Ніно з погордою думає, що »баби« бояться кручі. Він же, звичайно,

з гори зіде й уже скочив на козла, але як глянув довкола — аж дух йому заняло.

Такий безкрайній, прозоро-соняшний обрій розіп'яв перед ним свої обійми. Ніби запрошує притулитися, пригорнутися до нього, ласкавого й рідного. Ось здається тільки розпростати руки, тріпнути ними вгору, вгору... і знявся б і полинув плавкою дугою. Над сталевою смугою Дністра в далині, над чистими обрисами міста, над замаєними Гроницями й далекими оселями.

Відчуття лету таке безпосереднє й переконуюче, що на мить, одну блискавичну мить, дитині видається, що в дійсність ввівся »літаючий сон« діточих ночей.

Або дійсність сама стала на мить тим найулюбленишим сном, у якому одним зусиллям бажання підноситься вгору безтягарне тіло й плавко ширяє над землею.

— Гарно, Ніну, — обзивається дід з-за шарабана, бо бачить замовклу дитину з ясністю радості на усміхненому обличчі.

— Ой, діду, як же добре... протягує помалу хлопець. На запит про гарне він відповідає, що воно добре, ніби справді тільки дитяча душа знає, що краса й добре — це одне. Запит діда зрушив тихе напруження захоплення, і в слово »добре« вкладає дитина й повноту краси й оп'яніння буттям. Для виявлення радості замало в нього слів, і хлопець раптом підскакує та починає вертітися на шарабані, вщерть повен несвідомим буянням життя, що впрост переливає вінці його маленької істоти. І так нагадує хлопчик мале цуценя, яке в привалі молодого захоплення своїм власним існуванням, починає кружляти на одному місці, й само себе намагається вхопити за хвіст...

Не близька путь з міста до Глодави, але час подорожі пролітає Нінові миттю. Дід боком сидить на козлах, коні біжать підтюпцем, туркіт коліс глухне в м'якому поросі, що густою курявою відноситься на придорожню траву. А Гаврило не встигає відповідати на Нінові запитання:

— Що то за село? діду? а хто поставив тамтой хрест, що аж по рамена встряг у землю? що то за горби серед поля, ніби велитенські могили? знаєте, діду? розкажіть, діду! . . .

Діда не треба припрошувати. Він і сам радий, що є перед ким поповідати. Він перелічує окружні села й пужалном указує на зелені цятки їхніх садків. Знає він, що то за порослі мохом, похилені хрести, знає хто насипав горби-могили. Старий оповідає поволі, з повагою, мов обережно сукає нитку речень та уважно нанизує слово на слово, як цінні перлини, що їх тількищо виняв із схованки своєї пам'яті. І думку завершує округлим рухом пужална.

А дитина впрост узялася в дідове обличчя і здається, що стримує навіть голосне віддихування, щоб воно часом не перервало ретязя візій. Бо ось вколо повільного шарабана гарцює козацьке військо . . . мають корогви, гойдається ліс довгих списів . . . з яру виходять гайдамацькі загони . . . брянуть крила за плечима бундючних гусарів . . . з гиком і вереском мчать татарські ватаги . . . мов сарана суне з-за Дністра турецька хвиля, як мак червоніючи фесками . . . йде хмарою москаль з далекої півночі на Волощину.

То не гурт подорожніх попасає коней одаль шляху, — то на полі насипає козацьке військо високу могилу над поляглими товаришами. А отаман озирає славне товариство з високо навантаженого воза. То не прочани сунуть повз шлях, то бранців

женуть бусурмени у Волоську землю, в Турецький край, до далекого Царгороду... А парубки, що минає їх шарабан, ідуть на панщину, й не хочеться їм... і оглядаються вони й прислухаються, чи не кличуть їх з близького яру Кармелюкові друзі...

Навіть батьки, що, здавалось, цілком були заняті власними розмовами, й ті замовкли, заслухавшись діда.

— А звідки ви, Гаврило, все це знаєте, запитує Людкевич.

Дід обриває оповідання й поволі бліднуть дитячі візії. Йі знов бачить він лише лани під толокою, смуги достигаючого соняшника, зелені пасма буряків та гуртки прочан, що теж прямують до Глодави. Але й самого Людкевича цікавить, звідки дід знає стільки прекрасних річей.

Звідки? Та ж то все спомин споминів його батьків, дідів, прадідів. Усе те, що пережив чи був свідком його рід. Інстинкт племені заховав минуле як скарб нащадкам, щоб ця луна відгремілих подій не давала заснути родовій пам'яті, щоб не висхло джерело племенної свідомості...

Мимохіть усвідомлює собі ці думки Людкевич, слухаючи відповідь візника й так занурюється в них, що навіть і не чує як той кінчає:

— Аж сюди, по Дністер, і навіть туди аж за Басарабію, сягала, кажуть, колись Україна, — завершує Гаврило. І знов закреслює пужалном коло, мов охоплює цим рухом увесь простір півзабутої Батьківщини.

— Яка, діду, Україна? Що за Україна? — захоплюється хлопець. Нове, нечуване ще слово, брешить всіма голосами й виграє безліччю барв тільки що живих візій. Він тихенько повторює: Україна!... А дід знов говорить, і знов оточення оживає

в повноті барвистої уяви, але повязане в цілість мелодією цієї вперше почутої дзвінкості: Україна!

Мати з батьком дивляться на захопленого Ніна. Він боком умостився на козлах, щоб краще можна було стежити за дідовим обличчям. Людкевич слідкує, як сходяться й розходяться синові брови в напрузі слідкування за рядом дідових думок. А в блискучих очах спалахує захоплення.

XVI.

Що для Людкевича Україна? У самотньому слові ще чується йому, »русской« людині, далекий наголос могутніх тонів. Тонів, що формували колись душу його предків, навіть і його торкнулися в ті далекі, ах далекі, дні юнацтва... Але як сталося, що довібрували, розпорошилися в просторі часу? І як знов стає, що зміст того слова починає торкатися таким палким зворушенням душі його сина? В той час, як для батька тепер цей зміст є лише легендою, милою й привабливою, правда, але все ж легендою. Охоче приймає її слух, але байдужа вже свідомість дозрілої душі.

Та ні, мабуть не зовсім байдуже, бо не слухав би й він, вільний від усіх, як йому здається, оман минулого, сьогодні діда майже так, як слухає малий син. Свідомість не байдужа, коли дивиться на дитяче захоплення з виразом зацікавлення й навіть... заздрости. Що дитина нараз виявляє ту, забуту ним, дорослим, сторону душі, яка так віддано відгукується на заглухлі племенні тони. Так думає Людкевич над візією родової легенди й сам себе питається: чом же справді залишилися тільки легенди?...

Та вже близько ціль їзди, ще один крутий спуск у балку й кінець балачкам. Замислений хлопець злізає з козел та доганяє батька на вузькій польовій доріжці. Він ловить батькову руку, тулиться до неї — розпаленим обличчям і заглядає батькові в вічі. Буває це рідко й лише в ті хвилини внутрішньої надуми, коли дитяча душа мов би зупиняється в бігу за новими, все новими скарбами пізнання. Коли намагається розкласифікувати багатий поклад придбаного, знайти в нім найважливіше, надібати осередок, біля якого само скупчиться все другорядне...

Важка це праця й для дорослої людини, а що ж для малого! І в такі як зараз хвилини тулиться хлопчик до батька, ніби в нього, у дорослої людини, міцної розумом і певної напрямком, шукає порозуміння й помочі.

Людкевич веде руку по їжачкові стриженій голові, й Нінові здається, що вони один одного розуміють:

— Що тобі, Ніно?

— Тату, скажіть мені... правда це все, що розказував дід, — запитує син і зашпортується, бо йде задерши голову, щоб бачити батькове обличчя й з нього може вчитати те, чого не вистарчить у словах.

— Правда, все правда, — поволі відповідає батько. І голос його не глузливий, як звичайно, не той голос удаваної суворости, яким він найчастіше розмовляє з сином, а лагідно-рівний.

— І ви теж знаєте все те, про що оповідав дід?

— Знаю.

— А чому ж ви ніколи не оповісте про це? В голосі Ніна чути жаль, а може й докір, як здається

Людкевичеві. Він мовчить і, тільки посміхаючись, водить рукою по голові дитини.

— Куди ж поділася Україна, тату? чому її тепер немає? — і хлопець знов зашпортується, бо пильно слідкує за батьковим обличчям.

Що відповісти синові? Відповісти треба, але Людкевич сам не знає, що й як... Про родову, відбренілу легенду, про славних богів, колись могутніх, а тепер знесилених і вже може мертвих, забутих. Боги не вічні. О, ні! Але місце їх не сміє зістати порожнім. На ньому богують уже інші, й їм, новим і загарбливим, треба служити... Марно!...

Йому, дорослій людині, це ясно, чи бодай мусить бути ясно. Але як скласти це оцій малій істоті, що хоче не марних слів жалю, співчуття чи ліричного суму, а простого й отвертого »або-або«, від якого він, Павло Людкевич, так старанно, й назавжди, відхилив своє життя.

Якими словами заговорити до цієї істоти, власної крові, в якій нараз, так палко, безпосередньо й чисто відзивається родове сумління, й волає і кличе тим голосніше й настирливіше, чим довше мовчало.

Ні! Його треба приспати! Треба затерти, розвіяти, розкидати по нових, реальних ланах, щоб і луна лун не будила ніколи вже цієї марної пристрасти. Україна!... Пощо?...

— Треба завчас, для його майбутнього добра вив'язати йому з голови ці шкідливі схили, — додумує Людкевич. Але заспокоює себе тим, хлопець малий, й є на те час. Це відсунення рішення дає йому полекшу, бо нарешті відганяє від нього той тягар споминів, які іноді ще тривожать його душу. Він переходить на свій звичайний у розмові з сином жартівливо-суворий тон:

— Ой, швидко ж ти посивієш, синку! Дуже-бо цікавий! Скачи, — й він злегка відштовхує Ніна від себе.

І хлопець прискорює крок та поспішає наперед батька, незвичко замислений і немов вибитий з колії.

XVII.

Коли обтяжене сонцем поліття занадто довго затримається над Дністровою долиною, коли з палаючих днів почнуть зроджуватися причаєно-мовчазні ночі, осяєні таємничими блискавицями, — тоді місто також причаюється й чогось очікує. У день кожному мляво обвисають руки, стукає в скронях і від усякої напруги червоні кола крутяться перед очима. Без шелесту стоять у нерухомім повітрі садки, кукурудзяні гони й навіть соняшники нижче схиляють свої золоті брилі. І вечір не приносить полекші. Хоч захід і палає грізним шарлатом, а сонце западає за синьо-чорну хмару, але духота немов густішає й аж прилипає до спітнілої шкіри.

Ніно також не може заснути в своїй кімнатці. Він неспокійно вертиться, вишукуючи на постілі прохолодні куточки, але від важких повік, немов присипаних гарячим приском, утікає бажаний сон. Він чує як зідхають у себе в спальні батько, як щось втомлено говорять мати, як хнюпає Тата й Гафійка марно виспіває їй про »сон-дрімоту«. Чує він, що не спить і Докія, бо ось знов виходить на ганок, довго стоїть там і починає проказувати пошепки молитви, а Бровко ліниво гупає своїм патлатим хвостом об буду.

Просто в розчиненій кватирці спалахують далекі тихі блискавиці, й Нінові здається, що це ген-ген над Волощиною розкривається на менти всевидюче

Боже око й озирає підвладну землю. Він пильно стежить за його тремітними сяйвами... і вже йому сниться могутній Сабаоф, що з розіп'ятими руками ширяє під арками небозводу й грізно блискає на Україну своїми сивовійними очима.

Та нараз хлопець збуджується від гуркоту й свисту. Бо по кімнаті ходять прудкі, шелестливі подуви, фіранка тріпається й рветься, десь гупає об стіну відв'язана ляда, а садок повен свистом і гамором. Вітер!

І Ніно притьмом вискакує з постелі. Вітер! Піводягненим стоїть хлопець на ганку й втягує повними грудьми запашну вогку прохолоду. Він вибігає аж на середину подвіря й підставляє цим прудким подувам своє обличчя, розхристані груди, плечі. Він пеститься в цих рвучких обіймах, що тріпають за сорочку, куйовдять волосся й ще сам простягається до них, спираючись плечима, грудьми, долонями об їхню летючу незримість. Він увесь захоплений, мов сп'янілий цією симфонією лету, розгону, прудкості, виру. Він знає, що це вітер кличе його, зве за собою! Ген-ген поза місто, щоб там здогнати й ухопити щось прекрасне, сильне й дзвінке, що примчало дражнити його дитячу уяву.

І Ніно аж підскакує за вихровими наскоками, надлекшується до лету їхніми розмашними крилами... і бачить, що й нащуплений Бровко вип'явся проти вітру. Пес натягнув ланцюга зусиллям напружених ніг, прищулив вуха й шкірить свої вже жовтаві ікли, ніби теж радісно вслухається в зови вітру, ніби ось-ось зареоче назустріч цьому буйному, галасливому, реготливому літунові.

А вітер мчить. Десь на південному сході, над самим Чорним морем, набрався він безудержного розгону й насякнув солоною вогкістю його хвиль, з ду-

найських гирл вивіяв увесь очеретовий шелест, з плаского Барагану видув тьмяні пахощі його сухих зел, розметав ватри волоських чабанів і, напоений всіма ароматами, шумами й акордами свого шляху, влітає, розпатланий і ярий, у Дністрові яри.

Одчайдушний парубяка, від віків молодий і буйний, він співає ще й досі своїх стародавніх берладських пісень, що перед сотками років навчився їх від руських воїв, запеклих берладників — запорозьких преків. Забуті пісні! Усім чужі й незнані. Лише дитячі душі відгукуються на їхній ритм і бренять в унісон з ними... Вперед, уперед!... Туди, куди посвистом, співом і летом кличе могутній посол крові, тим могутніший, чим несвідоміший дитячій душі.

А Ніно відчуває, що вже не втримається в хаті. Він нашвидку відбуває сніданок і радісно спостерігає, як вітер знов привернув батьковим очам блиск, матері її всякденну балакучість, Гафійці — дзвінкий сміх... Останній ковток і хлопець про жогом вилітає знову на двір.

Він не знає, що буде робити, але певен, що піде далеко, за вітром, за вихром, щоб там десь, чи ж не на його буйних путях, відшукати шляхи до забутої України? Але ж ось він піде сам один, сам, лише з патлатим Бровком, якому вітер теж нашепотів якихось таємничих обіцянок.

Ніно поволі відчіплює від ланцюга Бровкового нашийника й прив'язує до нього мотузку, зашморгнутий собі за ліву руку. Вуглястий Бровко тихенько скавулить від радощів, скажено вимахує хвостом, лиже дитині руки й штовхає їй під пахву свою кудлату голову... і нараз вільні й радісні, підштовхнені в спину прудким подувом, вибігають змовники за ворота.

XVIII.

Куди податись? У поле, на левади, на горби? Ні, до Дністра, до сіро-сталевої тепер річки, що мабуть кипить, піниться й скаче на береги, які не пускають її навздогін за вітром.

Нінові рішучо заборонено ходити самому на беріг Дністра. Шлях веде через ціле місто, дитині бо-зна-що може статися. Ще суворіше заборонено йому від-в'язувати й брати з собою Бровка. Пес може стратитися, а від гицлів опісля можна дістати лише його шкуру. Ні, Бровко не дитячий компаніон...

Але Ніно найкраще знає, що Бровко то й є його найбільший друг, завжди слухняний і терпеливий, який розуміє, як ніхто, кожне пошептане йому до волохатого вуха слово. І хіба ж можна лишити на прив'язу самотнього друга, коли попереду така при-манчиво-несподівана путь.

Мандрівники швидко простують попід плотами передмістя. Бровко, натягуючи мотузок, нетерпляче рветься вперед, а нахилений проти вітру, витягнувши прив'язану руку, ледь поспіває за ним Ніно. Уже з бічної вулиці виходять вони на головну, як Ніна спиняють дзвінкі дитячі оклики й, озирнувшись назад, він дивиться з незадоволенням на здоганяючу їх дівчинку, що, побачивши могутнього Бровка, зупиняється одаль.

Це — Дарка, Левкова сестра, трохи старша від Ніна, чорнява дівчинка, без хустини, з розтріпанним од вихру волоссям. Ніно не любить »дівок«, як зве їх його хлопячий гурт, але Дарку він терпить і навіть ще більше: ставиться до неї, як до рівної. Така зміна старих хлопячих традицій сталася не легко. Одного разу, коли Дарка, захоплена веселощами хлопців самотня дівчинка, хотіла підійти до їхнього

гурту й взяти участь у виграшках, Ніно різко відігнав її. Не дивлючись на згоду всіх хлопців з поступком Ніна, Дарка підійшла знову. Тоді Ніно відштовхнув її так сильно й влучно, що вона покотилася по землі, під загальний регіт, гамір і одобрення цілого гурту. Ніно чекав з радістю крику, сліз, щоб можна було в кількадесять голосів почати прозиватися »дівці«. »Дарка—татарка, Дарка—татарка«... але не дочекався. Підскочивши, як розлючена кицька, кинулася Дарка на Ніна й під дозором цілої юрби, що утворила біля них дивацьке коло, Ніно мусів прикласти всіх зусиль, щоб перемогти Дарку. Перемога далася йому тяжко: ліхтар під оком, роздerta губа й подряпаний ніс — були наслідками його перемоги. Хоч потовчена Дарка мовчки втекла з бойовища, але від цього часу їхня вулиця охоче приймала до гурту цю безстрашну дівчину, що ніколи не плакала, не скигліла, на стусан відповідала стусаном, на більше — втиналася зубами й пазурками, де ворогові найбільш боліло й вміла плазувати по деревах не гірше від звинного брата Левка.

Ні, Дарка вже не була для Ніна »бабою«, але сьогодні дивився він на неї з незадоволенням. Навіщо йому сьогодні товариства? Він уже радів, що ніхто з приятелів його не бачив. За своєю пригодою він хоче йти сам, сам, лише з Бровком і не треба йому ані компаніонів, ані свідків.

— Ти чого хочеш? — похмуро крикнув він.

— Я з тобою, — дзвінко й радісно відповіло дівча, тримаючись ще здаля.

— Куди?

— А ти куди?

— Я? далеко!... крутнув головою Ніно за вітром. Дівчинка витягнула ший проти вітру так, що

вихор аж нарівняв до позему її розтріпану кіску й, подаючись ближче до хлопця, крикнула своє рішуче:

— Я теж піду з тобою! . . .

Ніно озлився й тупнув ногою.

— А я не хочу!

— А я піду!

— А я не хочу!

— А я піду, піду, піду . . . й Дарка аж присіла, кричачи проти вітру своє рішення.

Кумедно було дивитися на дві малі істоти, що на поважній віддалі так завзято сперечалися, а терпеливий Бровко вигідно розлягся біля Нінових ніг і миротворче гупав хвостом.

— А як ти полізеш за мною, то я на тебе пуцу Бровка.

— А я твого Бровка не боюся, він мене не вкусить, він мене знає.

— Не знає!

— Знає! .

— Так ось маєш! Бровку, кусь її, кусь, — показував роздратований хлопець на Дарку й рушив до неї з псом.

Та дівчинка лише зпочатку зробила рух, ніби на утіч, але нараз стрималася й не зворухнулася з місця. Вона лише простягла руку до Бровка, ніби в обороні чи з бажанням погладити його й поблідла, але рішуча, кликала його тремітним голосом: Бровцю, Бровцю! . . .

І Бровко, ніби віддавна знаючи її, нап'яв міцніше свій мотузок, торкнувся носом її спідниці, крутнув хвостом і рішучо сів, зо здивованням і докором, здавалось, позираючи на злісного хлопця.

А Дарка миттю осміліла. Вона вже підійшла аж до самого Ніна, поклала Бровкові на голову руку,

другу встромила за пазуху, витягла кусень хліба, відламала... і Бровко вмить проковтнув його, ще старанніше загупавши хвостом. Усе це сталося так швидко й докладно, що Ніно навіть не спам'ятався. Не було сумніву. Поразка була остаточною... Але ні! Є ще один шанс!...

— Ну, добре! То я від тебе втечу!

— А я дожену!...

І хлопець обернувся та помчав з Бровком по вулиці навздогін за вітром. Пробіг, здається, вже досить, на мить спинився, щоб подивитися, де той репях — Дарка, але тая вже була за ним, добігаючи з закушеною нижньою губою, притискаючи стиснуті п'ястуки до вишиваної сорочки. Добігла й знов зупинилася здаля, й знов Бровко загупав хвостом.

— А бач! дігнала!

Може як би вона підійшла ближче, то Ніно таки не втримався б і може навіть і почав би бійку, але те, що дівчинка стала одаль, показало йому, що він від неї вже не втече. І полагіднівши перед невідкличним, він нарешті змилювався.

— Ну, підемо разом! Від тебе не відкараськаєшся, — таки не втримався він від сентенції, що мала захоронити його хлопячий престиж.

— А не будеш битися?

— Ні, не буду! Ходім! — І вже, взявшись за руки, вганяли діти по головній вулиці до Дністра.

А рвучкий вітер розхитував старезні акації й засипав сухими стручечками цілу вулицю, шпурляв ними в обличчя перехожих, бряжчав крамничними шильдами і розтріпував на біржах хвосту й гриви похнюплених візничих коняк. На вулиці було в цю пору дня мало ходців, і, не помічений ніким зо знайомих, перебрався Ніно аж на самий беріг і станув із Даркою під залізничним мостом.

XIX.

Сірі залізні бельки, посіяні гульочками нют, висіли над головами дітей, як легке мережево, простягаючись своєю суворою перспективністю ген-ген до басарабського берега. Налітаючи на їхню непорушну сталевість, звивався прудкий вихор між хрестовинням штаб і бляхи та, затиснутий у вузькі переходи, гукав і висвистував, як несамовитий. Лише телеграфічні дроти гули одностайно й грізно, творячи фон вихревої ораторії.

А вигляд зпід мосту був несподівано сильний. Басарабія затерлася в теплій імлі, другий беріг Дністра був за легким серпанком, а сама річка, запінена й розколючена, кидалася з плюскотом на обмурований беріг. Хвилі одностайно плигали на високе каміння, від раптового наскоку порскала піна аж на Ніна й Дарку й тоді, сміючись і обтрушуючись, діти міцніше стискали руки й відбігали назад, а Бровко незадоволено обтріпувався.

Так дразнячи сіро-сталевий Дністер, відчував Ніно, що це не на воду наскакує він і не від мертвої стихії відплигує. А ця могутня Дантова річка намагається вхопити його й Дарку та відвезти, як свій грабіжницький вантаж, а він не дається, борониться й перемагає.

Так бо вже було завжди з дитиною, що ніколи жадна гра не була йому лише безвиїмковим приводом до пустування і виграшки. Усі його гри і вчинки, ті, що чинив на власну відповідальність і з власної ініціативи, усі вони були відповідальною чинністю його малого »я«, проти світу й сил, яким треба було не датися, яких треба було здобути й перемогти.

Захоплені грою, у супроводі Бровка, й не зустрі-

чаючи на березі живої душі, подалися діти берегом річки, туди, де береги крутіші, розгляд ширший і вітер могутніший. Вузькою стежкою дряпалися вони на стрімку кручу, під кущі глоду й червоніючого вже кизілю, звідкіля так прекрасно виглядає тендітна мережа мосту й струнки, оточені піною бики.

На доріжці було вузько й хлопець ішов уперед, тягнучи за собою Бровка, який чомусь упирався і не хотів далі. Дарка йшла ззаду. Під ногами у них стрібала на береги річка. На горі вітер уже впрост шалів, кидаючи на беріг хвилю за хвилею й дрібною, вогкою імлою звогчуючи схили. Діти спинилися. Дарка сіла, обнявши руками коліна, Ніно стояв грудьми проти вітру, вдивляючись у сірий імлистий обрій. Вітер шмагав йому обличчя й здирав одяжину, намагаючись перекинути дитину на схил. Але хлопець міцно розставив ноги й похилився вперед, щоб мати добрий опір проти вихревого розгону. Та враз сталося несподіване й страшне!

Під Ніновими ногами щось зворухнулось, зашестіло, посипалося . . . і лише зойкнувши й мотнувши вільною, не прив'язаною до Бровка рукою, покотилися приторочені один до одного пес і дитина по урваному схилу долі. Це тривало лише мент, а клубок із пса, хлопця й землі скотився вже вниз, вдарився об схилений над самою водою мокрий куш глоду, розсипався і щось з криком і скавулінням бовтнуло в воду.

Скрикнувши від несподіванки, припала Дарка до землі й гляділа вниз. Вона навіть не могла кричати й лише тяжко дишучи дивилася в долину. А там, заплутаний у криві галуззя глоду, скавучав, дряпався, кидався й душився Бровка, роздираючи боки об

гострі колючки, а по другий бік корча, уже у воді аж по шию тріпався Ніно.

Його витягнена ліва рука, привязана до Бровкового ошийника, затиснулася гострим мотуз'яним зашморгом та витягнулася аж до вивиху. Він намагався зпочатку намацати ногами дно, але дна не було; він хапався рукою за беріг, але беріг лише обсипався йому на голову. Він хотів кричати, але хвиля за хвилею скакала йому через голову, сліпила очі й заливала уста. Він злякався. Але не кричав, зробив ще одне зусилля й, підштовхнутий хвилею, плигнув з витягнутою правицею, вхопився за кущик трави над головою й зачепився бородою за беріг. Як би тепер була вільною друга рука — він зараз би виліз, як би тепер ноги мали опору, він би був на березі, але ноги бовталися ще в мутній воді, а прив'язаний до лівої руки Бровко рвався за кущиком глоду і розтягав руку. Поволі, перебираючи пальцями й заціпивши зуби, щоб борода міцніше трималася землі, посував мовчки Ніно правицю далі й далі. Але він вже відчував, що йому не вистарчить сили, що він не вилізе, а звисне назад до бурхливої річки.

Та Дарка швидко спам'яталася. Озирнувшись довкола як загнане звірятко й не бачачи ні звідки помічі, вона швидко зсунулася з доріжки й почала задом лізти з кручі в долину. Вона втиналася нігтями рук і ніг у всі шпари ґрунту й крок за кроком посувалася вниз. Вона мовчала, бо сціплені зуби не давали спомогти кричати й говорити, але їй чулося, що вона голосно, голосно кличе: »Ніно, я йду, я йду!« Кілька разів їй вже здавалося, що й вона злетить долі, але тоді вона міцніше втиналася в землю й спинялась. А потім знов лізла: мале людське ра-

чення, що суне за другом по сипкому, небезпечному схилу між сірим небом і сірою річкою.

Бровко скавулить уже близько, ось кущ, і вона стиснула його тонку галузку. Вона вже добре бачить на пару кроків від себе обмашену кровю й болотом Нінову голову з витріщеними очима. Вона хапає рукою за галузку й на животі сунеться долі, простягаючи другу в напрямку до Нінової голови.

Тепер вона вже шепче: »Ніну, Ніну«, але сухе горло випускає лише якесь зідхання, і Дарка з жалом бачить, що не досягне Нінової руки, хоч би як тягнулася. А пустити кущик не може, бо довкола сипкий, похилий беріг, нема їй за що інше вхопитися.

У Ніна вже губляться сили, він бачить, що нічого вже йому не допоможе, але ще робить зусилля й тепер уже кричить Дарці: »Тягни Бровка, тягни Бровка, тягни!...«

Дарка розуміє. Вона знов підтягається до куща й тепер лягає на спину. Упершись ногами в землю, заривши п'яти у коріння піввирваного куща, вона хапає руками за шию Бровка й починає його тягти на себе. Мабуть і пес розуміє, чого хочуть від нього, бо він скажено дряпається горі, прив'язаний до Ніна мотузок натягається ще більш. Дарка шукає п'ятами маленьких заглибинок у землі і підсувається догори. Вона обернена лицем горілиць, але не бачить ані неба, ані висолопленого Бровкового язика, що теліпається їй перед очима, не чує шуму Дністра й свисту вітру. Вона лише тягне до себе Бровкову шию, а той натягає мотузок, а на другім кінці крок за кроком коліньми й пазурами втинається в беріг Ніно.

Надлекшений у вазі він уже видряпався на беріг

аж грудьми. Ще сяг, ще пядь і хлопець уже цілий лежить на березі, а роздратований Дністер лише порскає йому на ноги в безсилій люті. Тепер він доповзає до куща й хапається за нього.

Відчувши полекшу, встає Дарка й теж зсувається до кущика, а за нею суне й Бровко, сказано вимахуючи хвостом. Ніно лежить і важко відсапується. Ніс, підборіддя й губи має він роздряпані й ще свіжа кров виступає з ранок. Одіж його мокра, брудна й пошарпана, а обличчя й руки замазані ще болотом. Але радісний Бровко лиже йому руки, а Дарка лише обережно торкається його подряпаного підборіддя й допитує: »Болить, болить?« ...

Так знесилені й несвідомо щасливі, лежать вони кілька хвилин, тримаючись один за одного й за кущик глоду, лежать, стративши відчуття часу й місця, повні лише певністю безпеки й буття.

Нараз Ніно щось згадує. Він великий ласун і сьогодні ранком одержав від мами плиточку чоколяди, яку любить над усі ласощі й якої нікому не дасть. Перед утіком з дому він стромив її за пазуху, щоб десь на далекому місці поласувати. Лише тепер він згадав про неї. Підмочену й поламану витягає він її тепер, обдирає брудний папірець на брудній долоні простягає Дарці: »Бери! Все! ...«

Від пригоди до несподіванки, від несподіванки до небезпеки, від небезпеки до боротьби, героїства, самопожертви — відвічний шлях дітей до народів! ...

XX.

Осінь прийшла раптово й несподівано, аж Ніно не спам'ятався. Але не в природі. Бо дні ще соняшні й гарячі, а вечори й ночі теплі; та залишили Ніна його приятелі, й усі, усі відійшли. Ще вчора ганяли,

як звичайно, по схилах горбів і не бракувало їм ані одної вигадки, яку б не виконали на честь відступаючого літа. Востаннє ніби хотіли ввібрати в себе всю розкіш сонця й насолоду волі перед довгими місяцями послуху й обов'язку... Хоч ані одному з них не припало було на думку висловити це словами, або навіть і усвідомити, спинившись на мить у розяренні вигадок. Звичайно, завтра — школа, вчитель, шкільні лави... але хіба ж варто думати про далеке завтра, коли довкола таке прекрасне сьогодні!

І тому коли тее »завтра« все ж невідклично зявилося, і ніхто з товаришів не привітав Ніна на горбах, левадах, — було хлопцеві ніяково. Цілий день тинявся він по дворі й садку, не знаючи за що вхопитися. Навіть і з товаришами, що повернулися над вечір з школи веселою юрбою, не пробув Ніно довго. Вже бо один цей день поклав між ними перепону... Вони хоч і знов навідалися до Ніна, але припадали йому як тії шпаки, що зібралися в далеку путь, хоч ще цілими хмарами підносились над городами й левадами.

Тому Ніно цілий день у задумі й навіть ліг зараня спати, без особливих нагадувань і припрошувань. Та йому не спиться. Двері з його кімнатки до їдальні не зовсім зачинені, й через вузьку щілину бачить Ніно смугу стола, над якою мигтять іноді батькові руки, й тоді чути шелест часописних аркушів.

Це рідкий вечір, коли батько не пішов до клубу, а залишився вдома. І Ніно знає, хоч не бачить, що поруч батька сидить з своїм безконечним гачкуванням радісно спокійна мати. Швиденько мотаючи коротеньким гачком, вона пильно стежить за дрібненькими очками, й час від часу білий клубочок ниток підскакує по столі, підтягнений маминою

рукою. Так завжди в довгі вечори бачить Ніно маму й тому до дрібниць може собі уявити, як вона випадає зараз. Він, здається, бачить і ті дрібні зморшки в куточках очей, що з'являються, коли мати придивляються до виконаної праці.

Коли батька немає, й вони сидять за столом удвох з Ніном, то мати ще має перед собою й книжку. Але при батькові працює без неї. Одірветься від праці, подивиться на батька, що завжди читає часопис, посміхнеться й знов гачкує. Так сидять вони іноді цілий вечір, тільки зрідка перекидуючись словами, тихими й рівними, як спокійне світло лампи між ними на столі. Так і сьогодні. Але батько, як завжди, більше мовчить, і тільки мамин голос чути час від часу. І задумливі звуки його мов би краплі дрібного дощу, коли падають на металеве підвіконня.

Ніно добре чує, як мати з павзами (перераховує очка) кидає батькові:

— Так, Павле, вже ніби й осінь.

— Та ніби, — чути від батька: і знов шелестить папір і велетенські тіні аркушів згортають і розгортають по стіні свої крила. Тиша.

— А чи не пора б, Павле, взятися нам за Ніна? Га? Як ти думаєш?

Від таємничого »взятися« в хлопцеві затаюється навіть дихання. Хвилю не чути жадної відповіді, й тільки шелестіння зростає, та видко по тіні, як згортаються аркуші, й нарешті складений часопис лежить на видимій смузі стола. А на ній велетенська, здається, батькова рука з горбом печатного перстня на пальці.

— Ти кажеш взятися за Ніна?

— Звичайно. Досить уже йому байдати бити. Великий уже. Пора й за книжку.

— Правда, — задумливо відповідає батько. Сім років минуло. Але ж до школи його ще й не приймуть. Ти ж знаєш, треба повних вісім років.

Як би ось зараз Ніна запитали, чи хочеться йому до школи, він безперечно не знав би що й відповісти. Мабуть хочеться. Школа ж бо — це все таки майже цілий день бути з товаришами, а не самому одному в великому довгому домі серед неуважних дорослих. Школа — це ж не хатня одноманітність, коли в дощливу пору осені, серед напруженої тишини й самотності в чотирьох стінах, хочеться іноді кричати, кричати, щоб розбудити заспану байдужість оточення. Школа — це й можливість розумітися на тих книжках, що золотими літерами на рубках оправ — мов очима розглядають кімнату зза скла шафи. На тих книжках, у яких сховані мабуть ще більші скарби безконечно цікавих, хвилюючих оповідань, ніж у розмовах Татарчучки й візника Гаврила... а ключ до тих книжок тільки в школі.

І Нінові хочеться до школи хоч би й зараз. Але він згадує, що школа — це також просиджування довгих годин під пильним доглядом учителя, писання паличок, рахування й читання букваря, в якому нічого цікавого, казали товариші, немає. Школа — це значить, кажуть хлопці, позбутися волі навіть і тоді, коли краще від усього на світі є ковзання на замерзлому Дерлі, або загачування перших весняних струмків на похилих вулицях передмістя... Ні, краще до школи не йти...

Але все ж хлопець не знає, чи йому радуватись, що ще цілий рік одділяє його від школи, чи шкодувати, що має залишитися вдома.

— Я знаю, що Нінові до школи ще не можна, — знов чути голос матері. — Але мені, по правді кажучи, й не хотілося б, щоб він ходив до школи.

— Як то? — й батькова рука починає припляцувати складений часопис.

— Не самої школи, а того товариства... тих, тих (голос матері трохи стихає й ніби переривається)... мужиченят...

— Але ж... чути трохи піднесений звук батьківського голосу, й видко, як рука зникає з стола. Та раптом і голос матері робиться дзвінкішим, і вона починає швиденько, швиденько кидати слова, заплутуючись і повторюючись, немов боїться, що ось-ось її перебе батько й не дасть виговорити до кінця всі накопичені думки.

— Ти, знаєш, що я давно про це говорю... і минулого й теперішнього літа... мені дуже не подобається, дуже його товариство... Ні, ні, не посміхайся... ти звернув увагу коли... як він говорить, як поводить; то ж на нім пізнати не можна, що він твій син, син Людкевича.

— Чув уже я це, — спокійно перебиває батько, — такий він твій син, як і мій. Але далі.

— Кажу, не перебивай! Кажу... бо знаєш, що за господарством і взагалі... ти ж добре знаєш, що я не маю часу... а ти теж. Не кривись, а вислухай... ну, добре, добре, ми обоє винні, добре... але ж не можна так лишити, щоб з Ніна виросло мужиченя... Правда ж...

— Так знайдемо йому гувернера француза і ви-плекаємо з нього принца, — чути так само спокійну батькову відповідь.

— Я так і знала, так і знала, що тобі все смішки, і... ти як не можеш і не хочеш сам над цим думати, то послухай мене... послухай, але тихо... От приїдуть до нас мати й сестра; хай би Марися залишилася в нас через зиму... Га? Бачиш... вона б і Ніна за цей час навчила читати й писати... вона вже

велика, їй уже вісімнадцять... Вона б виховуюче впливала на Ніна... А то я боюся... Справді... мені вже зараз наганяє страху тее... його хлопо-манство... Ні, ні, не кривися! Памятаєш, як він минулої неділі слухав візника, коли той розказував про гайдамаків... ні, я не хочу... це мені не подобається... і все тепер пристає... розкажи та розкажи йому про Україну. А я звідки знаю! От Марися, та могла б його зацікавити й іншими річами... Ну, та й їй краще було б провести зиму в місті, а не в тій волинській дірі. Правда ж, Павле!... Бо я подивлюся на Ніна й згадаю іноді твого молодшого брата... що заслали за тую Україну... ну, ну, вже не буду...

Їй мати як раптово почала говорити, так раптово й урвала. »Виговорилося« каже іноді жартовливо батько про такі виступи. Але часом мати замовкають і від занадто гострого погляду батька. От і тепер мабуть. Бо в їдальні напружена тиша, та й батько здається не поспішає з відповіддю. Нінові видко, як батькові пальці швидко виграють по ска-тертині, ніби хочуть утікти від могутньої пясти.

Нінові аж дух забивало підчас маминої промови. Тут рішається його доля, дивне майбутнє пригнулося до скоку, і чатує на батьків крок. І хлопець в очікуванні відповіді не відриває очей від батькової руки, мов від неї жде рішення. А в голові пролітають спомини про нездійснений раніше приїзд бабуні, про бійку з товаришами за полячку, про... Але Нінові вже тепер не хочеться так сильно того приїзду... і навіть обіцяний приїзд його тітки, маминої сестри Марисі, не робить на нього враження, яке зробив би раніше. Ніно цілком під враженням короткої маминої репліки, що батькового брата кудись за Україну заслали. Батькового брата, значить його, Нінового дядька. А він про це ніколи й не знав.

І за Україну? Як же людину можна заслати? Як допис? Поштою? . . . І в голові дитини раптом цілий вулкан запитань. Так би й зірвався зараз з постелі й кинувся до батька . . . Але чи скажуть? Та поки ці думки мчать через свідомість, чує Ніно як батько відсуває стілець і задумливим голосом відповідає матері:

— Ну, може ти й маєш рацію . . . авже ж маєш рацію. Добре. Пиши мамі хай скорше приїжджає й привозить з собою Марисю. А тепер спати. — І батько позіхає так, що ось, здається втягне в себе все довколишнє повітря.

Мати теж встає, зсовує стілець і як говорить, то в голосі її чути радість:

— От видиш, я ж казала . . . я так і думала, любий, що ти погодишся . . . я дуже рада . . . Ну, підемо спати, бери лампу.

Ніно чує як батько зідхає, мов великий ковальський міх; він бере з стола лампу й обое відходять навшпиньках (щоб не розбудити його) через рипучі двері. І вже давно в їдальні невидь, а в домі тиша, але хлопець ще довго лежить з відкритими очима й навіть не ховає, як звичайно, зору від сірих тіней, що причаїлись по кутках кімнатки.

XXI.

А за тиждень уже справді бачить Ніно, як в домі починаються приготування до приїзду гостей. З горщика знов принесено постіль, і тепер Докія старанно витирає її металеву сітку. В сінях лежать вязки запашного сіна для сінника, й Ніно наперекидався вже до схочу через зелені горбки. Та все

вибігає він на ганок, виглядаючи візника, що має привезти бабу й тітку.

Дні ж стають усе більше тихими й прозорими, а ранки прокидаються в серпанку прозорої імлі. Блакить яснішає й ніби підноситься вище, немов чиясь старанна рука витерла запорошене влітку скло небозводу. Повітря тратить густі, тягучі запахи літньої доби, а щось тонке й гостре пропливає струмками через воздух, щось подібне до запахів стиглих грозен з далеких Глодавських виноградників.

Уже з самого ранку тепер мусить бути Ніно вдягнений і взутий, бо не сміє вже бігати по дворі босоніж. Та він і не протестує. Відколи немає з ним товаришів, перестав він робити великі мандрівки, при яких кожний зайвий кавалок одягу бував лише перешкодою. А самому хлопцеві не хочеться та й не цікаво братися за різні підприємства, проекти, які усежтаки наповнюють його голову. Та й без товаришів тяжко виконати деякі з них...

Тому значно краще сидіти на ганку й стругати шаблю. Не таку, звичайно, як у міських поліцаїв: рівну, коротку і взагалі непомітну. Не дурно ж ці поліцайські шаблюки звать у місті »оселедцями«. Ні, шаблюку криву, як довідався колись Ніно, козацьку, з держалном навхрест. Таку шаблю можна зробити з довгої тонкої гонтини, держало почорнити чорнилом (у батьковому каламарі його досить), привязати синенький мотузочок (є вже, припасений), — щоб носити через плече... Ах яка ж це буде шаблюка! тішиться хлопець, виглажуючи дерево рубом розбитої віконної шибки. Ніхто такої не матиме!

І Ніно посміхається сам до себе від блискучих перспектив товариського подиву, та ще сильніше натискує склом. Від напруги й захоплення працею

він перекилює голову з сторони на сторону, й так само кінчик його рожевого язика мандрує з одного кутка уст до другого. Він нічого не чує й не бачить довкола себе, захоплений працею й уявою. Лише несподіваний виклик біля нього »мамо!« відриває його від заглиблення до праці.

Ніно бачить, як, повторюючи цей оклик, поспішають з ганку до воріт мати, поспішають до візника, що тільки-ось спинився біля воріт. Он і двоє жінок вже злізли і стоять поруч та показують візникові на пакунки. Та це ж бабуня й тітка! Ніно героїським рухом, вічним рухом боротьби й юнацтва, стискає шаблюку, виставляє її вперед і вже готовий бігти до воріт, щоб якимось диким військовим, власного винаходу кличем, привітати приїзжих... але раптом спиняється й стоїть на ганку в нерішучості.

Через довге подвіря поважно простує від воріт до ганку висока пані в чорному. Одною рукою вона обіймає маму, що тулиться до неї, а другою здвигає край довгої сукні. Бабуня! Перед ними швидко йде висока дівчина. Хіба це тітка? Вона буде його вчити?

Ніно уявляв собі тітку такою, такою... ну старою. А це ж майже підліток, з двома довгими косами, що звисають її з переду аж до колін. Дівча! І воно, це дівча, буде його, Ніна, вчити? його Ніна, хлопця, що завжди згіржливо ставиться до дівчат! та все ж він не знає, чому обертається, швидко вскакує в сіни та ховається за двері. Навіщо? Ніно й сам не віддає собі відчиту, але причаєно стоїть за дверима, стискаючи міцно шаблюку та прикриваючи уста, щоб навіть засапані віддихи не звернули увагу приїзжих.

Ось риплять сходи ганку, чути як візник Лейба ставить під двері валізку, йому щось наказує дзвін-

кий дівочий голос, чути як говорять мати з бабунею. Ніно прислухається й нараз ще глибше всовується за двері: приїзжі говорять, і хлопець не розуміє їхньої мови. Й хоч він ніколи ще не чув польської мови, але враз здогадується...

Гаряча хвиля охоплює його щокі. Значить усе це правда, усе правда, що колись казали хлопці про нього, про бабуню та про батьків! Ах, краще б вони ніколи не приїжджали! Виходить, що він таки не руський, а, а... Як же тепер дивитися в очі хлопцям? Це ж завтра неділя й усі будуть знати, ах будуть знати... навіщо ж вони приїхали?... І швидкі думки мчать вихром через дитячу свідомість, але їх раптом перериває піднесений голос мами:

— А де ж Ніно, Докіє? Куди це він заховався від нас? Був на дворі... — І знов незрозумілий обмін слів з приїзжими.

— Та й справді, я ж його бачила на ганку як він стрібнув у сіни, — чути по-російськи тітку. — Пошукай там його, Докійко, звертається тітка до служниці »по-мужицьки«.

— Ось зараз, панночко, піду по воду й знайду його.

Нінові подобається голос цієї закосиченої дівчини-тітки й веселий його тон. І те, що вона так гарно говорить »по-мужицьки«, теж робить на нього миле враження. От, як би тільки вона не була... ну, полячка! Він би зараз вискочив з-за дверей!...

Але з кухні виходить Докія й прямує просто за двері, щоб узяти відра.

— Ага, ти тут, Нінцю! А йди ж но! Тебе давно тітка й баба шукають.

— Я не хочу, — шепче хлопець. Я... Я боюся!...

— Боїшся? Та ж то бабуня приїхали; йди, йди, не вигадуй!

Вона хоче витягти хлопчика з-за дверей, але Ніно пручається, за щось хапає рукою, і з грюком і дзвоном падають з полиці відра, котяться по підлозі, Докія репетує... а з їдальні вибігає тітка... й не встигає Ніно опам'ятатися, щоб утікти на двір, як уже його схопили міцні дівочі руки, міцно притискають до себе, несуть в їдальню й червоного, збентеженого ставлять серед кімнати на підлогу...

XXII.

Тепер уже пізно втікати. Та й у слідуючий мент Ніна притягує сильна рука бабуні, й кілька міцних поцілунків уміщається на його щоках, чолі й навіть один на вусі. Цього ще не було! Ох, як же він не любить поцілунків! Виходить, що й бабуня теж така, як деякі знайомі пані, що завжди душать його в обіймах... Ет, мабуть усі »баби« гадають, щс »мужчинам« це дуже цікаво, коли їх обліплюють поцілунками, — думає хлопець і швидко мотає головою, щоб обтерти об плечі обидві щоки. І ця думка, що бабуня його така ж »баба«, як і інші »баби«, надає хлопцеві самоповаги й упевнености, і він не почуває вже жадної ніяковости, а лише цікавість. Від цього вигляд лиця в нього робиться надзвичайно кумедний, бо він серйозно морщить чоло й намагається зробити поважне обличчя.

Але баба ласкаво притягує Ніна до себе та починає розпитувати, і він зпочатку відповідає ніби й з неохотою, але після розходитьсь. Бабуня з ним говорить »по-руски«, хоч Нінове вухо відчуває, що їй це незвична мова. А потім вона йому починає бути і цікавою, бо, розглядаючи її, він приходить

до висновку, що помилявся, уявляючи її старенькою, як ті бабусі, що їх йому доводилося бачити.

Ні, волосся вона має цілком чорне, шкура на обличчі без зморшок, і коли вона говорить, то зовсім не пришептує, як стара Татарчучка. І голос у неї приємний, бо не старечий, сухий. Яка ж вона бабуня? Ні, вона йому безперечно починає подобатися, і він навіть у знак довіря хоче почати ширше оповідання про останню геройську виправу за місто, але баба раптом звертається з якимось запитанням до мами по-польськи, і хлопець аж шарпається, бо нічого не розуміє.

— Я ж вам писала мамо, — відповідають мати по-російськи, — що він усе серед хлопців і тому так жахливо говорить. Хіба ж тобі не соромно? — звертається вона до хлопця; — от бабуня кажуть, що ти самими мужицькими виразами висловлюєшся! . . .

Нінові справді соромно, бо в нього аж вуха палають. Але не за свої »мужицькі« слова. Йому соромно за себе, що він так таки зразу довірився їй почав розказувати цій . . . цій . . . бабі, а вона в його оповіданні знайшла тільки мужицьке . . . Він уже вишарпується й хоче утікати.

— Ну, нічого, — переходить знов на російську мову баба. От візьметься за тебе Марися, швидко позабуваєш усі ці непотрібні тобі в житті слова . . . Правда? А тепер ми з мамою підемо подивимося на твою сестру, а ти тут поговори з Марисею. — І баба звертається знов по-польськи до увійшовшої тітки.

Тітка виймає руку з-за плечей і показує якийсь довгий пакунок, відповідаючи теж по-польськи.

Ах, ця незрозуміла мова! Вона дратує Ніна й разом занепокоює, як усе незрозуміле. При перших її звуках він напружується, ніби очікуючи від чужих слів небезпеку для себе. Довго ще вони будуть гово-

рити про нього? Бо ось напевно й дарунок для нього, а вони ще балакають-розмовляють. А пакунок усе більше притягає хлопця, серце починає швидче битися від його оглядування... Пакунок довгий, на одному кінці щось грубе, на другому — ніби паличка... Скоріше б! І тільки скінчили жінки говорити, як Ніно вже помагає тітці розв'язувати мотузки й розгортати папір.

Дівчина робить це помалу й з усмішкою підводить на Ніна очі; вона ніби навмисне затягує розгортання, щоб подразнити хлопця. Та й довгі коси їй заважають, вона їх мусить відкидувати за плечі й усе це затягує її роботу. Нетерплячими руками помагає їй, посапуючи, Ніно, й ось об'являється тонка паличка, помальована гнідою фарбою, а далі... падає великий кусень паперу, й перед хлопцем — коняча голова!

Ах, яка вона прекрасна! Жива, справді жива! Вона потягнена мякою шкурою з волоссям, очі з баревного скла блищать, як живі, гніда грива з підстриженого волосіння рівненько стоїть на крутій шиї, з пащеки звисає ремінець... Ах! На паличку треба сісти верхи, просунувши її між ноги, ремінець у руки... ах! Ніно не чекав такої краси й досконалости. Та на цьому ж коні можна їздити! А грива! а ремінець! а очі! Ні, це значно гарніше, ніж ті забавкові пароплави або паротяги, що з них найбільша користь — це колеса та шруби.

Хлопець не знає, як і висловити своє захоплення. Він тільки стоїть і гладить коневу голову. Та ця ж бабуня дійсно прекрасна... й тітка теж. Хлопець так опанований своєю радістю, що навіть забув про присутність тітки.

— Ну, подобається тобі коник, Нінцю, — питає дівчина.

— Дуже, — тільки й може відповісти зачарований хлопець.

— А що ж ти будеш з ним робити? — допитується, сміючись, дівчина.

Від такого запитання Ніно приходить до себе. Він підносить голову й бачить, що тітка розглядає його, як якесь диво. Чи вона вважає його за справді вже такого малого, що й не знає, навіщо йому здасться кінь? Ні, просто »баба«. Бо тільки »баба« може запитатися про таку очевидну річ. Навіть і відповідати не варто. І тітка тратить у хлопцевих очах увесь авторитет! Ні, подумайте тільки! Вона не знає, що він буде робити з конем, з цим прекрасним конем! Ах, як би ж хлопці сміялися, почувши таке запитання! Але він рішає знизити свою »мужеську« величність до пояснень »бабі« й спокійно відповідає:

— Я буду на нім їздити!

— А як же ти будеш їздити?

— Що це за запитання, — думає хлопець. Що, та як... Він же не малий уже, щоб не знати таких простих річей. Ну, але тітка може й не знати.

— Ось так я буду їздити! — раптово підскакує він, перекидає ногу через паличку й високо підтягує конячу голову. Ах, це справді гарно! Він не стримується, щоб не гукнути: гоп, конячко! Але що це? Тітка аж хапається за стіл так сміється. Малий шаріється, бо не розуміє чого ця, ця... (він шукає епітету й ураз знаходить його, зиркнувши на коси)... хвостата, сміється...

А дівчина сміється далі. Їй кумедно дивитися на цього хлопчину, з його переходами від захоплення до поважності, від природньої дитячости до неприродньої для нього інтонації й виразів дорослої лю-

дини. Вона не мала братів і тепер їй цей малий »мужчина« здається якоюсь підробкою дорослої людини. Кумедно й весело! А як він говорить, як смішно вимовляє »хлопські« слова на російський кшталт, або змішує їх до купи. І дівчина аж угинається так сміється, і тоді коси її метуть підлогу:

— Ха—ха—ха! Як ти кажеш? як? Конячка? конячка?*) ха—ха—ха!

Цього Ніно вже витерпіти не може. Мало того, що це »хвостате« створіння морочило йому голову дурними запитаннями, але воно ще й висміює його. Але чому? Хіба не можна сказати »конячка«? Що ж тут поганого? Він хвилюю стоїть у нерішучості, потім відважно підтягує ремінець загнужданого коня, гальопом підлітає до дверей, на мент зупиняється, обертається й кидає здивованій, почерво-нілій від сміху дівчині:

— А ти, ти . . . хвостата, хвостата!

І тим же прудким гальопом виринає з сіней на подвіря, через фіртку на вулицю й уже на площі чути його дзвінкий голос:

— Вйо, конячко! гоп, гоп!

XXIII.

Думав Ніно, що вельми дістанеться йому за »хвостату«, але нічого, ніхто не згадував, і сама тітка теж. Це йому сподобалося. Але взагалі ціле гостювання цілком вибило із колії його життя. Бо кожний його крок, кожне поступовання в хаті, кожне слово зараз же підпадає невсипущій і немилосердній критиці.

Всі немов зговорилися на нього. Навіть мама, що

*) По-російськи має бути »лашадка«.

передше так мало звертали на нього уваги. А тепер маєш: не так ступив, не так повернувся, а чому гудзик розчибнутий, а чому... й не перерахувати всього. І найбільше за »мужицькі« слова, і найбільше тітка; мабуть у відплати за тую »хвостату«... так присікалась до нього, що або хоч язика відріж, чи ввесь час мовчи, або з хати утікай. Та й утік би, не показувався б може знов від ранку до вечора, але кілька днів на нещастя сипле холодний дощ. Утікти нікуди. І цілий світ видавався б Нінові однією великою інквізицією, як би він знав, що таке інквізиція.

Навіть і Гафія, тая співуча, балакуча Гафія, що ніколи не звертала уваги на його поведінку, й та тепер нагадує йому, що годиться, а що ні... Добре, що хоч стара Татарчучка нічого не вимагає й залишилася такою, як була. Та й Терень той самий. У них тільки й спасіння.

У таку сльоту стара звичайно сидить на печі, обкладена горою кукурудзяних качанів, які жваво лущить, натискаючи одним об один, та розмовляє з Ніном. Він від неї нічого не затаює й усе завжди розказує, особливо ж про цюю муштру, від якої йому тепер так погано, препогано ведеться. Баба уважно вислухує дитячі щирі жалі й де-не-де вставляє слово.

В думці вона на боці хлопця. Навіщо дійсно, дитину мучити! Перш за все він є хлопець. А хлопці всі однакові. І панські й мужицькі. Знає вона це добре: й чужих скільки бачила й своїх скільки вигодувала! Мусять вибігатися, видуритися. Не можна ж його привязати до стола в хаті, щоб воно, мале, зівяло й присохло... Прийде час ще, висидиться за книжками, змарніє. Та хто ж його знає, яке життя буде... Хай же радується...

І стара перестає лущити та здиймає з шнурка під стелею вязку сушених на сонці яблук. Ніно одержує вязанку й лізе на піч помагати старій. А вона далі снує думки про хлопця: от і за мову, каже, його лають. Звичайно, панська дитина; мусить панську мову знати. Але хіба ж то така погана й їхня »му-жицька«? Як би погана була, то не співали б пани, як приходилося не раз чути, їхніх мужицьких пісень і не знали б цієї мови. Та й де б йому, дитині, вчитися тієї панської? От піде до школи й навчиться там, як усі школярі. А ті хочуть, щоб дитина попанськи тільки й говорила. Мов тії кацапи, що, крім своєї, жадної іншої мови не розуміють...

Ні, старій рішуче не подобається, як останній час поводяться з Ніном. Шкода хлопця, але що ж вона може зробити? Не годиться їй »встромляти палець межи двері« й радити батькам, як мають виховувати своїх дітей. Особливо панам. Але свого пустунчика старій справді шкода. Вона ці свої думки таки й відважилася сказати одного разу його матері, але зустріла чемний опір. Хай! Та все ж стара поважає авторитет батьків і не хоче його ані словом руйнувати в дитині. Вона навіть не забуває нагадати йому, що мами й бабуні треба слухатися й гладить при цім його по голівці своєю шаршавою, жилястою рукою. І ці пестощі краще слів кажуть дитині, що лише баба з ним за одне.

Ах, мабуть зненавидів би хлопець своїх родичів, як би не вмів так легко, цілком по-дитячому забувати й пристосовуватися. Ось тількищо плакав, хмурився, жалівся, а за хвилику знов веселий. Та, проте, є дещо в бабуні й тітці, що хлопцеві справді подобається. Це їхнє вміння оповідати. Про своє волинське містечко, про ліси, полювання, псів, дичину, про покійного діда. Особливо ж гарно вміє опові-

дати баба. Не так звичайно, як Татарчучка, але все ж дуже гарно. От тільки на запитання також не любить відповідати. Взагалі, як усі дорослі. А так би хотілося когось запитати, хто знає, що сталося з дядьком, з тим таємничим дядьком, що його кудись »за тую Україну« заслали... Але всі ці запитання, відчуває хлопець, відносяться до категорії »мужицьких«, на які можна чекати від »старших« не відповідь, а лише можливу нагінку.

Другий тиждень уже гості в домі. Чи то їхній вплив, чи то вплив наступаючої осени, але змінився хлопець за цей час. Став ніби серйозніший, тихіший. Навіть батько спостеріг це та й запитав раз, заглядаючи в вічі:

— Що тобі, Ніну? нездоровий?

— Ні, тату, нічого, — і хлопець провів щокою по батьковій руці.

Ще раз подивився Людкевич хлопцеві в вічі. Чи зрозумів, чи ні, але нічого не сказав. Тільки зідхнув і попляцав хлопця по спині:

— Будь розумний! Скрутиться — змелеться. Слухайся старших!

Ах, тії старші! Завжди їх треба слухатися й тільки слухатися! А коли ж, нарешті, вони послухають нас, молодших?

XXIV.

Відїхала бабуня, і випровадив її Ніно з невиразним почуттям. Бо й сподобалася була йому своїм небуденним умінням оживити уяву про минулі події свого життя. Але її суворість, її повсякчасне обшарпування всього поступовання дитини, її нарешті незрозуміла хлопцеві мова, коли вона розмовляла

з доньками, — все це, здається, викликало в Ніна скоріше радість, ніж сум з її відїзду.

Та все ж той відїзд не приніс привернення щасливих попередніх днів. Майбутнє його вже було вирішено й розмислено, й хлопець знов мав нагоду почувти вечірню нараду в їдальні; нараду, що була присвячена виключно йому.

Говорила тоді найбільше баба, й її російські вирази, ніби точені, слова з характерним, дивно-чужим акцентом спадали, мов тягарці, на вагу його долі. І з цих слів довідувався Ніно, що він, правда, дуже самотійна дитина, не дурна, сміла, але занадто амбітна, без поваги до старших, нестримана на язик і найбільше всього — не вихована!

Такого погляду в цілому Ніно ще ніколи не чув про себе й хоч багато з промови не розумів, але добре тямив, що над усіма думками про нього панує вже раніше знайоме йому оскарження, що він власне збитошне мужичення, яке треба всіма засобами направити, бо інакше багато, багато неприємности зробить він у житті й собі самому і батькам.

З усіх слів, часом незрозумілих, часом дивних дихало на хлопця чимось чужим, суворим, холодним, невідкличним; чимсь, що причаїлося десь близенько, близенько й ось має схопити, зім'яти, скрутити й потягти за собою в далеку, сіру будучину. Беззахисність проти цілого того почуття, почуття дивної чужоти, викликає в дитячій душі глибоку тоскність: так, завмираючи, тріпається зловлена пташка, у самому дотику ворожої руки, відчуючи жах невідомого.

А баба говорить далі: про рід Людкевичів, який не сміє, мовляв, іти долу, про дивні нахили, що зростають у дитини, про шкідливість зацікавлення Україною, про небезпечність навіть такого за-

хоплення, яке з дитячих років уже приправлятиме шлях дядька, що за свої гайдамацькі вподобання блукає десь Сибірськими просторами . . .

Так говорить стара, й у мовчанці батька й матері відчуває хлопець рівну згоду з її словами. І до почуття внутрішньої здеревенілості долучається трохи, ще лише трохи, горічі, від того, що ані слова не чув він від батька, ані слова оборони чи заперечення . . . Тепер ця мовчазна згода батьків лягає на його душу, як паморочна імла, й у ній він спускається на дно тяжкого сну.

Це ж почуття присуджености знов захоплює його в свої ціпкі, паморочні обійми, коли після відїзду баби наказує йому мати залишитися зранку в їдальні:

— Нікуди не ходи Ніну! Сьогодні почнеш вчитися абетки, — підтверджує тітка.

А хлопець, пригнічений незрозумілими йому досі впливами і власними думками за весь останній час, тільки покійно зідхає і вмощується на високий стілець перед розкритою на столі книжкою.

Вирівняні в рядки і складені в стовпчик стоять перед Ніном чорні знаки абетки, і він, слідкуючи за кінцем олівця, що ним показує тітка на окремі літери, проказує за нею невиразним тоном: а, бе, ве, ге . . . Так ось перебігають його очі по рядках літер і раз, і другий, і десятий, а уста автоматично повторюють за тіткою їхні назви. Але коли дівчина вимагає, щоб сам він тепер проказав усю абетку, то Ніно нічого, нічогісінько не знає. Бо зразу була опанувала дитину настроєва гра буйної уяви, і зовсім не те видів він, на що показувало олівце й не те чув, що проказували послухні уста. Бо літери вже видавалися йому довгим, довгим ключем чорних птахів, що тягнуться шнуром кудись у сіру безвість, і кожна відносить з собою кавалочок його

радостей, а замість них залишить йому своє вічне, одноманітне, бездушне: бе, ве, ге, де...

І тому всі літери перемішалися в його увазі, переплуталися своїми хвостиками, перекладинками, реберцями, гачками, й дитина знов і знов повторяє їхні назви, вдивляється в них, та все ж нічого не бачить і не розуміє. І вже кілька день бється над хлопцем тітка, уже не раз змішалися її нарікання з Ніновим плачем, але висліди науки дуже незначні. Не дається абетка!

У стані пригноблення, під перехресним вогнем докорів хлопець нагадує загнану тваринку. Очі його дивляться гарячково й розгублено, нічого не бачачи, вуха не чують слів, бо вже нарешті в свідомості починає переважати одне безконечне почуття безпомічності. Але раптом у короткому виклику чується прибита, але не затамована опорність. І криза, яка мусіла прийти, у недовзі й з'явилась.

XXV.

Одного дня при кінці першого тижня науки, коли вже здавалось, що приходить край терпінню недовідченої вчительки й силам учня, сталося диво. Ніно сам, без помилки повторив цілу абетку та ще й з кінця. Мов десь у куточку мозку раптом і самі собою відкрились заставки розуміння, й це було несподіванкою навіть й для хлопця. Він ураз ожився, усвідомивши нарешті собі зв'язок між формою і звуком, та закріпивши той зв'язок у свідомості. Страчена самоповага почала вертатися до нього, і знов він посипав дощем запитань, не можучи побороти навали спокусливих »чому«.

Особливо цікавили його, бо й сильно докучали

при науці, твердий і м'який знаки. Такі довгі назви мали ці, нічим на зовні не видатні літери. Чому?

— Бо ці літери при читанні не вимовляються, — пояснила тітка.

— Навіщо ж вони тоді, — почав резонувати хлопець. Він би їх викинув, якщо вони непотрібні.

— Вони потрібні, але їх не вимовляють... — І тітка пустилась у довше пояснення ролі цих знаків.

Хлопець слухав і нічого не міг уторопати. Це було вище його розуміння: уживати ці такі трудні для памятання, ці непотрібні й навіть на його думку шкідливі знаки. Скільки вони йому крови зіпсували! А виходить усе ні для чого... Навіть авторитет пояснення дорослою людиною не захитав його переконання.

— Ні, усе одно вони непотрібні. Їх треба викинути! Тільки плутають, — рішучо постановив він, вислухавши дівчину. В тітці був зачіплений авторитет і вона не витримала:

— Дуже ти розумієшся, що треба, а чого — ні. Слухайся старших і менше балакай, — обірвала вона хлопця подразненим тоном.

— Ви також нічого не розумієте, — бовкнув Ніно раптово, і зараз же сам здивувався, як ці слова вивалилися в нього майже мимохіть.

Дівчина спалахнула. Рознервована учнем, якого, сама ще підліток, не могла й не вміла порозуміти, вона відчула себе ображеною. І коротким рухом ухопила хлопця за вухо.

Нінові досить часто діставалося від матері легкого потилишника. На них він уже звик. Він навіть приймав їх інстинктивно не як кару, а лише як вияв материнського права на кару, плач при якому служив не так виразом болю, як засобом для умягшення материнського серця. З цією фізичною карою він

мирився . . . Інакше було з батьком. Він рідко виконував на хлопцеві свій фізичний вплив, але коли до нього доходило, то це вже не був легкий, болючий лиш іноді, а частіше тільки ласкаво-докірливий мамин стусан. Це бувала справжня кара. Ніно боявся її, але й вона не викликала в нього внутрішнього протесту. Траплялася, бо вона рідко й завжди була за якийсь дійсно визначний збиточний учинок.

Та ніколи ще з ним не ставалося, щоб його били чужі. Був це привілей лише батьків, і його добре зрозумів і запам'ятав Ніно, будучи колись свідком, як визвірився батько на сусіду-шевця, що хотів вибити Ніна за розбиту шибу. За неї дістав тоді Ніно подвійну порцію, але запам'ятав, що ніхто чужий не сміє його карати. Бійок з хлопцями він не рахував. Припухлий ніс, гуля на лобі, підбите око або й розрепана губа, — усе це зовнішні ознаки товариського суперництва, ганьби не робили й швидко забувалися. Навпаки! Серед хлопців передмістя були це почесні ознаки мужности й відваги.

Але тепер, коли його покарала хоч і тітка, але все ж особа, до якої він не звик ще, як до члена родини, молода дівчина, за якою не відчував повноти авторитету дорослих, — тепер на це покарання, що принижувало його й обмежувало права батьків, він образився. Інстинктовий висновок був уже готовий, бо не розмислюючи, навіть не усвідомлюючи, що робить, він схопив з стола олівця й ударив загостреним кінцем у руку, яка ще тримала його вухо.

Дівчина тільки ойкнула й пустила хлопця. Але враз ухопила його за руку, й дзвінкі та дошкульні удари долоні посипалися на Ніна, куди попало. Його крик, нарікання дівчини, тупіт ніг, — увесь

цей раптовий гамір прикликав перелякану матір. І, почувши в чім справа, вона взялась за хлопця:

— Проси в тітки вибачення!

Ніно подивився на дівчину. З розтріпаними косами, тяжко віддихуючи, стояла вона з рукою біля уст, мабуть висмоктувала з ранки кров; і хлопцеві здалось, що в її очах блищать сльози. Але це, як буває в більшості чуттєвих дітей, що впертістю намагаються закрити своє засоромлення, тільки підштовхнуло його на відповідь:

— Не хочу, вона мене образила!

— Ага не хочеш? Добре! Забірайся до своєї кімнати! Прийде батько, він з тобою побалакає, — тільки й сказала збентежена мати й відтрутила хлопця від себе. Була це погана ознака!

Як у тумані, стоїть Ніно в спальні біля вікна. Він ніби пильно дивиться в садок, але не бачить, не чує, не усвідомлює. Він цілком під враженням заподіяної йому карою кривди, й до цього враження домішується ще неприємне почуття від того, що там у кімнаті стоїть дівчина з довгими косами й на очах їй блищать сльози . . . йому шкода її . . . Але ні, він не може просити вибачення, ні! . . . І хлопець не в стані розібратися в своєму поступованні й тільки в переконанні не піддатися стоїть і глядить через вікно сухими нерухомими очима.

Увійшла мати й, навіть не глянувши на хлопця, покликала його до батька. Хлопець вийшов напружено спокійний, став біля одвірка й подивився довкола. Батько, спершись рукою об стіл, теж стояв, суворий і нахмарений, а біля вікна дівчина з обв'язаною рукою дивилася пильно в землю.

— Іди, попроси в тітки вибачення, — труснув Ніном короткий, гострий наказ.

Хлопець не ворухнувся, ніби закам'янівши біля

дверей. Він хоче відповісти; що його несправедливо покарано, що він не хоче тому просити вибачення, що він лише оборонявся, що він не може . . . Але всі ці думки тільки сверлять йому мозок, а горло стиснула немов рука, невидима й міцна й не випускає з грудей звуків.

— Чуєш? що я сказав? проси вибачення, — не дає спам'ятатися батько.

— Не буду . . . — витискує хлопець із горла хрипливі звуки.

— Не будеш? — поволі й з протягом перепитує батько, ступаючи крок вперед. І в слідуючий мент, схоплений залізною рукою за плече, стоїть хлопець перед тіткою:

— Проси!

І знов заслонює хлопцеві всі думки одне почуття гордої впертості, і він мов у сні твердить:

— Не хочу, не хочу, не буду . . .

Та враз його голова опиняється притиснутою до батьківських колін міцною рукою. Різкий біль є тепер єдиним враженням, оборона — єдиним бажанням. І не тямлючи себе від болю, від сорому впирається хлопець зубами в тую ногу, в тее живе тіло, що ось тут тисне й мене його лице . . .

Що було далі, він уже не памятав.

XXVI.

Прийшов до себе Ніно раптово, але не зразу усвідомив собі, що з ним діється: він уже роздягнений і лежить у постелі. Мабуть ніч, бо через зсунені фіранки не просвічує з надвору світло, а біля образу блимає миготлива лампадка. За коливанням вогника хитаються по стінах ліниві тіни, й у цілому домі панує нічна тиша.

Хлопець на мить є здивований, як і коли він опинився в постелі, хоче встати, але з першим рухом почуття фізичного болю нагадує, що з ним було. Але як давній, затертий сном спогад, виступають у пам'яті, жорстока кара, борикання, його крик різкий і пронизливий, дорікання матері, плач, плач... темнота. Сплаканий, викричаний проспав він мабуть сном тяжкої фізичної втоми аж досі й прокинувся серед ночі.

Хвильку лежить хлопець нерухомо, приголомшений тим, що сталося, але за спогадом про минулі події вступає до серця й переповнює його образа та жаль. Він сідає на постелі й, охопивши руками коліна, дивиться перед собою затьмареними очима, а уста проказують пошепки настирливі думки:

Ні, він не хоче бути паничем! Не хоче вчитися панської мови. Не хоче, не хоче! Бо все, все з-за тієї »руської« мови... І це повсякденне обшарпування й ця страшна, несправедлива кара! О, ні, ні, ні! він не хоче вже, не хоче! Він утіче...

Й у цім слові »втікти, втікти«, що його шепочуть сухі уста, бачить враз Ніно свою ціль і спасіння. За цим словом виринає в пам'яті Глодава, відпуст, скельна церква в білій скелі й чорні отвори входів до Підгорянського монастиря в стрімкій кручі Дністрового берега. Так! Він туди й утіче! Під землею, в довгих темних переходах не знайдуть уже його батьки ніколи й не змусять уже бути паничем і вчитися »панської« мови. До нього посходяться ще хлопці, багато хлопців, усі ті, кого вдома так карають і утискають, як його. Вони матимуть гострі шаблі! О, ні, не дерев'яні, а справжні! І списи й рушниці! Вони ховатимуться в підземеллях аж виростуть. Тоді вони сильні й численні вийдуть на світ і весь звоюють! увесь! Вони дозволять усім говорити по-

мужицькому й заборонять батькам змушувати малих хлопців бути паничами . . . От так! А він великий, славний, сильний приїде до міста на чорному коні, й батьки будуть просити в нього вибачення за кару й утиск . . .

Повінь візій заливає душу дитини й, звівши брови, все проказує він через заціплені зуби: втічу, втічу, втічу, втічу! Зараз же! Поки спить цілий дім, поки ніхто не бачить, поки так палко бється серце назустріч вимріяному. Так! він утіче зараз!

І Ніно, забувши про біль, сковзає з постелі й похапцем одягається, не перестаючи міркувати про подорож. Руки в нього трясуться від хвилювання, і серце починає тріпотіти ще сильніше, коли він обережно відкриває двері до їдальні й, ступаючи навшпиньки, простує через кімнату. Рипнула дошка й хлопець камяніє в смузі місячного світла, вдивляючись витріщеними очима на двері спальні батьків. Як страшно, щоб вони не прокинулись! Мов злодій проходить він їдальню й поволі, поволі висувається через рипучі двері в сіни.

Але саме головне ще прийде. Він хоче попасти в кухню, щоб узяти свій верхній одяг і кашкета, без яких не хоче йти в дорогу, та має намір узяти з собою й хліба. Ще обережніше, ніж в їдальні, натискує він на клямку кухоних дверей, і так само цаль за цалем протискується через щілину. Від затятих зубів аж щелепи болять й здається, що по цілому домі чути, як бє розхвильоване серце. Страшно, щоб не прокинулася Докія, яка спить у самій кухні. Тоді все пропало! Цей страх такий сильний, що на мент затримує Ніна, але спомин про минулий день знов надає йому рішучости, і він крадеться через кухню до полиць.

Місяшне світло вільно лине через незавішені вікна, й у кухні так ясно, що видко, як на другому кінці рівно дихає на постелі Докія. Напружений, готовий від кожного шелесту закам'яніти, знаходить Ніно свій кашкет, плащик, нечутно вдягається, ще зтягує з полиці почату буханку хліба й так само обережно вислизає в сіни, а з них на ганок. Там він здійсмає з поруччя великий веретяний мішок, що приправила Татарчучка на кукурудзу, вкладає в нього хліб, перекидає через плече, бере з кутка ковінку й рипучими сходами ступає на двір.

Вуглясто-чорний Бровко гремить ланцюгом і по дроті добігає до ганку. Він скажено вертить хвостом і цілий аж труситься й тихенько скавулить так хоче дістатися до Ніна... Хлопця охоплює великий жаль, велика шкода: цього пса, що він уже ніколи не побачить, цілого довгого дому, Татарчучки, мамі й навіть, навіть батька... Він відчуває, як сльози підступають йому до очей, але зараз таки згадує минулий день і, що є духу, біжить до фіртки на вулицю, ніби боїться, щоб вибухнувший жаль не відбив від нього рішучости.

У сіро-сріблястому сяйві місячної осінньої ночі стоїть передмістя. Тіні від хат ніби звузили вулицю, густішими припадають дерева, таємнішими окопи й шелест спавшого листя під ногами видається нестерпимо голосним, а обережні кроки звучать, як тупіт кінських копит. Хлопець боязко озирається навкруги, упявшись однією рукою в перекинутий через плече мішок, а другою стискаючи ковінку. Місяць, виринаючи з-за хмарок, різко й раптово закреслює збоку його коротку тінь, і тоді Ніно лячливо спиняється, і серце починає йому тріпотіти сильніше.

Сторожкий і напружений минає він так останні хати передмістя, й перед ним у місяшнім сяйві простягається широкий Гроницький шлях. Пусто, чисто, рівно навкруги. Тільки старі тополі поклали через дорогу довгі тіні аж на озимі лани. Тут не так страшно, як у місті, ніщо не чатує в підворітті дворів і за рогом вулиць. Тільки іноді на чорній силуеті тополевого стовбуру злякає на мить біла пляма обдертого від кори деревна...

Тут дорога хлопцеві добре знайома, ще з Глодавської подорожі, і він бадьоро виходить на бічну доріжку, поправляє мішок і сміло мандрує, вимахуючи ковінькою. А думки не лишають його. Він уявляє, яка ранком підніметься в домі метушня, коли його не знайдуть, як будуть кликати, шукати... а він уже буде в Глодаві, в Гафіїної мами, а потім і в монастирі... Його мрії такі яскраві, а рішення досягти їх таке тверде й непохитне, що він не помічає, як прискорює крок і нарешті вже майже біжить, аж мусить зупинитися, щоб набратися духу й обтерти рукавом плаща мокре від поту чоло.

Спинившись, оглядається він навкруги, не пізнаючи околиці, та нараз почуває велику втому. Болять руки, ноги, спина, тяжкі є як олово повіки, що здається самі закривають очі. Сонний трепіт перебігає по віях і ослаблюючим дотиком просувається по тілі. Ні, він переночує, тут в полі, а ранком знов вибереться в подорож!

Ніно не боїться. Багато разів оповідали йому хлопці, як ночують в полі чи на леваді біля коней. Він сходить з доріжки на широку межу, вкриту привялою осінньою травою й шукає вигідного місця. Нарешті в малій заглибинці, далі від дороги, кидає на землю ціпок, виймає з мішка хліб, а мішок роз-

стиляє на траві. Тут він буде ночувати. Він оглядає околицю й нарешті згадує: та ж це з цього місця показував йому Гаврило на довколiшній простір і тут уперше почув він від нього, що це Україна. Це було тут, на дорозі!

Ах, як радісно робиться хлопцеві. Він знов переживає тодішні почуття, бачить усе те, що створили тодішні уяви, і йому вже ані трошки не страшно, коли він влазить у мішок, примощує біля себе хліб і вмощується сам серед нерівностей ґрунту...

Україна! Яка це міцна й пересвідчуюча візія, що ширяє над горбком, де спить малий, надхненний утікач до забутої предками й знов віднайденної родовим інстинктом Батьківщини!

XXVII.

До схід сонця вийшов сіяч на зораний під засівлан. Довкола вже підносились густа зелень сусідніх озимих гонів. Тільки він спізнився. Але рілля його врожайна, зерно добірне, й дожене ще його нива поля сусідів.

Він став по вітру, управив ношу з насінням, забрав повну жменю повновісного зерна. Благослови Боже! І з легким шурчанням об тверду долоню почало струмити з руки й лягати віялом на ріллю важке насіння. Не гаючись, рівним кроком поступав сіяч, дійшов до межі, обернувся й у заглибині на межі побачив щось біле.

Він вийшов з ріллі і підійшов ближче. В веретяному мішку щось ворушилось. Він обережно відслонив ногою край ряднини: підклавши під голову руку, спав малий хлопчина й щось неспокійно бурмотів у сні.

Здивований стояв хвильку сіяч і придивлявся до хлопця. Після нахилився над ним. І з вихиленої сіячевої ноші заструмилося на хлопця, обсипаючи голову, лице й груди, важне, золотисте зерно . . . він прокинувся й схопився . . .

Але це вже події з дальших днів життя Антоніна Людкевича, »й належать вони іншій історії й іншій книзі«*).

Брно-Штернберк, 1930—1931.

*) Гамсун.

Обгортка праці
А. Лисянської

В-во „Колос

Адреса:

Іван Роман

Praha XVIII č. p. 1477

